

CAMİ TARİHİ

1- Dini Ve Sosyokültürel Tarihi

2- Mimari Tarihi

3- Dini Hükümler

1- Dini Ve Sosyokültürel Tarihi:

A- Cami ve Mescid Kavramları.

Arapça cem" kökünden türeyen, "toplayan, bir araya getiren" anlamındaki cami' kelimesi, başlangıçta sadece cuma namazı kılınan büyük mescidler için kullanılan el-mescidü'l-câmi" (cemaati toplayan mescid) tamlamasının kısaltılmış şeklidir, "el-Mescidü'l-câmi" tabiri, Taberâninin bir rivayetine göre bizzat Hz. Peygamber tarafından kullanılmıştır¹. Ancak hadisin râvilerinden birinin tenkit edilmiş olmasını² göz önüne alarak bu rivayeti ihtiyatla karşılamak gerekir. Bununla beraber bazı hadis senedlerinde geçen ifadelerden, bu tabirin tabiîn döneminde kesin olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Ebü Ömer el-Kindî'nin el-Vûât ve'l-kudât'ında kadınların mescidlerdeki kazâ faaliyetlerinden bahsedilirken "el-mescidü'l-câmi" tabirine yer verildiği halde zeylinde zaman zaman sadece "el-câmi"1 ifadesinin geçmesi, hicrî IV. (X.) yüzyılın başlarında "cami" kelimesinin tek başına kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Daha sonra, içinde cuma namazı kılınan ve hatibin hutbe okuması için minber bulunan mescidler cami, minberi bulunmayan yani cuma namazı kılınmayan küçük mâbedler ise sadece mescid olarak anılır olmuştur. V. (XI.) yüzyıl hukukçularından Mâverdîve Ebû Ya'lâ da bu ayrımı açıkça belirtirler. Ancak Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevi, Mescid-i Aksa ve genellikle mezhep imamlarıyla ileri gelenlerinin kabirlerinin bulunduğu camilere de mescid denilmektedir.

Mescid, Arapça'da "eğilmek, tevazu ile alını yere koymak" mânasına gelen sücûd kökünden "secde edilen yer" anlamında bir mekân ismidir. Secde namazın rükunleri içinde en Önemlisi, Kur'ân'a göre insanın daha ilk yaratılışında şahit olduğu bir hürmet ifadesidir³. Hz. Peygamber'in bildirdiğine göre kulun Allah'a en yakın olduğu an secde anıdır.⁴

Kur'ân-ı Kerim, hadisler ve ilk İslâm kaynaklarında cami karşılığında mescid kelimesi geçmektedir. Bu kelimenin Sâmi kökenli dillerde telaffuz ve anlam bakımından benzerleri vardır. Meselâ milâttan önce V. yüzyıla ait olduğu tesbit edilen yahudi Elephantine papirüslerinde kelime "ibadet yeri" anlamında geçmektedir. Milâttan önce I. yüzyılda yaşayan ve "Ölüdeniz yazmaları" kendilerine izafe edilen Essenîler de ibadet yerlerine mescid diyorlardı.

Zeccâc, Hz. Peygamber'in, "Yeryüzü bana -teyemmüm için- temiz ve mescid kılındı" hadisini delil göstererek ibadet edilen her yerin mescid olduğunu söyler. "İçlerinde Allah'ın adının anıldığı mescid-lere girmeyi yasaklayan ve onları tahribe çalışandan daha zalim kim olabilir?"⁵ âyetini de, "Allah'ın dinine muhalefet edenden daha zalim kim olabilir?" şeklinde açıklar⁶. Kur'an'da, "içinde Allah'a ibadet edilen yer" şeklindeki genel anlamıyla mescid Eh!-i kitab'ın mâbedleriyle beraber zikredilmektedir: "Allah İnsanların bir kısmını bir kısmıyla defetmeseydi her halde manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler yıkılıp giderdi ki buralarda Allah'ın adı çok anılır"⁷. İbn Haldun da kelimeyi, hangi dine ait olursa olsun, genel olarak ibadet yerleri için kullanmıştır⁸. Herhalde bundan dolayı ashaptan bazıları Ehl-i kitab'ın mâbedlerinde namaz kılmakta bir mahzur görmemişlerdir. Çekindikleri nokta ise Tevrat'ın da buralarda bulunmasını yasakladığı

¹ el-Mu'cemü'l-ıvsat, 1, 143

² Mecma'u'z-zeua'id, II, 46

³ el-Bakara 2/34

⁴ Nesâi, "Tatbik", 78

⁵ el-Bakara 2/114

⁶ Lisânü't-'Arab, "scd" md

⁷ el-Hac 22/ 40

⁸ Mukaddime, s. 635

resim ve heykellerdi.⁹

Mescid kelimesi Kur'an'da tekil ve çoğul olarak, ayrıca sıfat tamlaması şeklinde birçok yerde geçer. Kabe ve çevresini ifade eden Mescid-i Haram on beş yerde, Mescid-i Nebevî veya Mescid-i Ku-bâ'nın kastedildiği "takva temeli üzerine kurulu mescid"¹⁰, Kudüs haremının kastedildiği Mescid-i Aksa¹¹ ve münafıkların Hz. Peygamber'e suikast tertiplemek üzere bina ettikleri Mescid-i Dırâr¹² birer âyette zikredilmektedir. Mescid kelimesinin çoğulu olan mesâcid Kur'an'da altı yerde geçer. Buralarda genel olarak mescidler kastedilmekle beraber kelimenin aynı zamanda mimli masdar ve alet isminin de çoğulu olması sebebiyle, "Secdeler Allah içindir"¹³ âyeti, "Secde organları veya secde yerleri (mescidler) Allah'ındır" şeklinde de anlaşılabilir.

Kehf sûresinde geçen ve Ashâb-ı Kehf-in üzerine yapılan binanın mescid olarak zikredilmesi (18/21), Ehl-i kitab'ın peygamber ve azizlerinin kabirleri üzerine yaptıkları binaları bu şekilde adlandırdıklarını ve bunların içinde ibadet ettiklerini gösterir. Nitekim Ümmü Habîbe ve Ümmü Seleme Habeşistan'a hicret ettiklerinde resimlerle süslenmiş böyle mescidler görmüşlerdir. Bu durumu Hz. Peygamber'e haber verince Resûlullah, hıristiyanların, içlerinden sâlih bir kişi öldüğünde onun kabri üstüne mescid inşa ettiklerini ve içine resimler yaptıklarını, bu kişilerin kıyamet gününde mah-lûkatın en kötülerini olacağını belirtmiş, bu hareketlerinden dolayı yahudi ve hi-ristiyanları lânetlemiştir.¹⁴

Osmanlılar döneminde padişahlar tarafından inşa ettirilen büyük camilere "selâtin camileri", vezirler ve diğer devlet ricali tarafından yaptırılan orta büyüklükteki camilere banisinin adına izafeten sadece cami. küçük olanlara da mescid denilmiştir¹⁵. Mes-cidlerin cuma namazı kılınan camiye tahvili ise berat ve izinle olmaktadır.¹⁶

Batı dillerinde cami karşılığı olarak kullanılan mosque, mosque vb. kelimelerin mescidin farklı telaffuzundan doğduğu söylenmektedir.

"Namaz kılınan yer" demek olan musalla, Hz. Peygamber döneminde bayram ve cenaze namazı kılınan yerler için kullanılmıştır. Yol boylandıki üstü açık mescidlere ise Farsça'da namazgah denilmiştir.

Kur'an'da biri çoğul (mehârîb) olmak üzere beş yerde geçen mihrâb kelimesi de dilcilerin çoğuna göre mescid anlamındadır. Makrîzî, Mısır'da bazı mihraplardan söz eder ki¹⁷ bununla mihraplan olan musallaları kastetmektedir.

B- İlk Camiler.

1- İslâm Öncesi.

Hız. Âdem'in yeryüzüne ilk ayak bastığı yer kabul edilen Serendib'de (Seylan)¹⁸ Âdem tepesinde bulunan dev bir ayak izi burada yaşayan Budistler'ce Buda'ya, Hindûlar'ca Şiva'ya, müslümanlarca da Hız. Âdem'e izafe edilir. İbn Haldun, Serendib'de Hız. Âdem'e nisbet edilen bir mescidden söz edildiğini, ancak bunun güvenilir bir rivayet olmadığını söyler. Burada Hız. Âdem'e mahsus bir mescidin bulunması mümkünse de Kur'an'ın bildirdiğine göre "insanlar için inşa edilen ilk beyt (mâbed)" Kabe'dir¹⁹. Rivayete göre onun da ilk banisi Hız. Âdem'dir. Ebû Zerr'in sorduğu sorular üzerine Hız. Peygamber yeryüzünde ilk mescidin Mescid-i Haram, ikincisinin ise Mescid-i Aksa olduğunu açıklamıştır²⁰. Aynı hadiste aralarının zaman olarak kırk yıl olduğunun belirtilmesi, Hız. İbrahim ve Süleyman'ın eski temelleri üzerine bunları

⁹ Bk. Buhârî, "Şalât", 54

¹⁰ et-Tevbe 9/108

¹¹ el-İsrâ 17/1

¹² et-Tevbe 9/107

¹³ el-Cin 72/18

¹⁴ Buhârî, "Şalât", 45, 54; Müslim, "Mesâcid", 16-23

¹⁵ Arseven, I, 219

¹⁶ Meselâ Çorum'daki bir mescidin camiye tahviliyle ilgili 13 Cemâziyelevvel 1209 tarihli bir arıza için bk. BA, Cevdet-Evkaf, nr. 721

¹⁷ el-Hitât, II, 455

¹⁸ Taberî, I, 121; Hâzin, I, 108

¹⁹ Âl-i İmrân 3/96

²⁰ Buhârî, "Enbiyâ5", 40; Müslim, "Mesâcid", 1-2

yenilediklerini göstermektedir. Bu mescidlere "beyt" denilmiş, Kabe için "el-Beyt"²¹, "Beytülharâm"²², "Beytülâtîk"²³ ifadeleri kullanılmıştır. Mezmurlar'daki, "Ne mübarektir senin beytinin sakinleri ki daima sana hamdederler. Ne mübarektir o insan ki kuvveti sendendir. Beytine giden yollara gönül veren adam Beka vadisinden geçerken orayı pınara döndürür"²⁴ cümleleri, Hz. Davud'un Kabe'ye duyduğu özlemin bir ifadesi olmalıdır. Batlamyus'a izafe edilen Asya'nın "altıncı haritası"nda Mako-raba (mâbed) adıyla kaydedilen Mekke. Eskiçağlardan beri mescidin yeri olarak bilinmekteydi.

2- İslâm'ın Ortaya Çıkışından Sonra

a- Hicretten Önce.

Hz. Peygamber İslâmiyet'i tebliğ başladığı zaman Mekke müşriklerinin büyük bir tepki gösterdiği bilinmektedir. Kendisine yapılan baskı ve hakaretlere rağmen zaman zaman Mescid-i Harâm'da Hacerülesved ile Rük-nül-yemânî arasında namaz kıları. İlk müs-lümanlar Dârülerkam'ı bir mescid haline getirmişlerdi. Ayrıca evlerinde, vadilerde gizlice ibadet ediyorlardı. Hz. Peygam-ber'in, "mirbed" denilen ağaçların, harmanların temiz bölümlerinde namaz kıldığı rivayet edilir.²⁵

Hz. Ebû Bekir'in Mekke'deki evinin bahçesinde kendisi için yaptığı küçük mescid, Özel olmakla beraber bir müslüman tarafından inşa edilen ilk mesciddir. Yanık sesiyle Kur'an okuyan Hz. Ebû Bekir, müşrik çocuk ve kadınlarının İslâm'a sempati duymasına vesile oluyor, bu da müşriklerin tepkisini çekiyordu. Hz. Ömer İslâmiyet'i kabul ettikten sonra müslümanlar Mescid-i Harâm'da açıkça namaz kılmaya başladılar.²⁶

Bazı rivayetler, Hz. Peygamber'in hicretinden önce Medine'de mescidler yapıldığını göstermektedir. Akabe biatla-rından sonra müslümanların sayısı artınca Medine'de mescide ihtiyaç duyulmuştu. Akabe'de ResûM Ekrem'e ilk biat eden Ebû Ümâme Es'ad b. Zürâre, Mescid-i Nebevfnin yapıldığı arazideki bir hurma kurutma yerinin etrafını duvarla çevirerek mescid haline getirmişti. Kibleşi Kudüs'e doğru olan bu mes-cidde Ebû Ümâme arkadaşları ile birlikte namaz kıları. Hicretten önce burada cuma namazı da kılınmıştır.²⁷

İlk muhacirler Küba'ya geldiklerinde burada bir mescid yapmış ve Ebû Hu-zeyfe'nin azatlısı Sâlim'in arkasında namaz kılmışlardı. Hz. Peygamber'in Medine'de ilk cuma namazını Benî Sâlim'in mescidinde (Mescid-i Âtike) kıldığına dair rivayet de²⁸ onların hicretten önce mescidlerinin olduğunu göstermektedir.

b- Hicretten Sonra.

Medine ve Civarında Yapılan Mescidler. Hz. Peygamber hicret sırasında Medine'ye 2 mil kadar uzaklıkta olan Küba'da Benî Amr b. Avf yurdunda Külsûm b. Hidm'in evinde bir müddet misafir oldu ve bir mescid inşa ettirdi. Temeli bir nevi merasimle atılan mescid, 66 x 66 zira ebadında dört duvardan ibaret bir yapı idi. Süheyl'nin kaydettiğine göre bu mescidin inşasını Hz. Peygamber'e tavsiye etmesi, mescid için taş toplaması ve yapılırken büyük gayret göstermesi sebebiyle Ammâr b. Yâsir'in İslâm'da ilk mescidin banisi olduğu söylenmiştir.²⁹

Hz. Peygamber Küba'dan Medine'ye doğru giderken yanlarından geçtiği kişiler kendisini davet ettiler. Ancak Resûl-i Ekrem devesinin serbest bırakılmasını istedi ve mescidin yapılacağı yerin tesbitini kastederek onun görevli olduğunu söyledi. Deve Mâlik b. Neccâr"ların evlerinin önünde bir düzlükte çöktü. Hz. Peygamber bu yeri Seni ve Süheyl adlarındaki iki yetimden satın alarak Mescid-i NebevTyi yaptırdı³⁰. Bu mescidin temeli de Küba'da olduğu gibi bir nevi merasimle atılmış ve Hz. Peygamber inşaatta bizzat

²¹ el-Bakara 2/125, 127, 158; Âl-i İmrân 3/96, 97

²² el-Mâide 5/2, 97

²³ el-Hac 22/29, 33

²⁴ Mezmurlar, 84/6-7

²⁵ Buhârî, "Şalât", 49; Müs-ned,\, 178; 111,404; IV, 85

²⁶ İbn Hişâm, i, 367

²⁷ İbn Sa'd, I, 239

²⁸ İbn Şebbe, I, 68

²⁹ er-Rauzul-ünüf, IV, 266

³⁰ Buhârî, "Menâkıbü'l-enşâr", 45

çalışmıştır. Mescid-İ Nebevinin İlk ölçüleri 100 x 100 zira idi. İlk yapının 60 x 70 zira ebadında olduğu ve sonradan genişletildiği de rivayet edilir. Daha Hz. Peygamber'in hayatında 200 x 200 zirâa (yaklaşık 90 x 90 m.) ulaştığı rivayeti ise doğru değildir³¹. Mescidin arka kısmında fakir sahâbilerin barınması için Suffe adıyla bir yer ayrılmış, doğu duvarı boyunca Hz. Peygamber ve ailesine ait zamanla sayıları dokuza çıkan odalar inşa edilmiştir. Yedi ay kadar süren inşaat sırasında Hz. Peygamber Ebû Eyyûb el-Ensârînin evinde misafir kalmıştır.

Hız. Peygamber mahallelerde ve kabilelerin içinde müslümanların sayısı artınca buralarda mescidler inşa edilmesini emretti. Kısa bir müddet sonra Medine ve çevresinde birçok mescidin yapıldığı kaydedilmektedir. İbn Şebbe, bazılarında Hz. Peygamber'in de namaz kıldığı bu mescidlerin bir kısmını zikreder³². Belâzürfnin naklettiğine göre ise Mescid-i Nebevi ile Mescid-i Kubâ dışında Medine'de dokuz mescid vardı. Buralarda vakit namazları kılınmakla beraber cuma namazı sadece Mescid-i Nebevîde kılınmaktaydı³³. Ebû Davud'un rivayetine göre bu mescidler şunlardı: Mescid-i Benî Amr b. Mebzul, Mescid-i Sâide, Mescid-i Ubeyd, Mescid-i Seleme. Mescid-i Râbih, Mescid-i Züreyk, Mescid-i Gıfâr, Mescid-i Eşlem, Mescid-i Cüheyne. Bunlardan bir kısmının yeri ve kiblesi bizzat Hz. Peygamber tarafından tesbit edilmiştir.³⁴

Civar Kabiielerdeki Mescidler. Çeşitli kabileler İslâmiyet'i kabul ettikçe buldukları yerlerde kendi adlarıyla anılan mescidler yapılmıştır. Buhârî, Hz. Peygamber zamanında mescidlerin kabilelere nisbet edildiğini ve bunun caiz olduğunu göstermek için eserinde, "Falan oğullan mescidi denir mi?" adıyla bir başlık açmıştır³⁵. Hz. Peygamber'in yeni mescidler inşa edilmesiyle ilgili emrinden kısa bir müddet sonra mescid inşa etmeyen kabile kalmamıştı. Ancak Asr-ı saâdet'te mescidler sadece Medine ve çevresi gibi dar bir alana sıkışmış değildi. Buhârî'nin bir rivayetinden, Medine'ye oldukça uzak kabilelerde dahi camilerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Mescid-i Nebeviden sonra içerisinde ilk cuma namazı kılınan mescid, Benî Abdülkays yurdundaki Cüvâsâ Mescidi'dir³⁶. Cüvâsâ, Arap yarımadasının doğusunda bugünkü Riyad ve Zehrân arasındadır. Benî Abdülkays'ın erken dönemde müslüman olduğu dikkate alınırsa mescidlerin daha o zamanlar çok geniş bir alana yayıldığı söylenebilir. Arkeolojik kazılar sonucunda bu mescidin yeri tesbit edilmiş ve temelleri açığa çıkarılmıştır. Mescidin abdest almak için yapılmış bir çeşmesinin olduğu anlaşılmaktadır.

Hız. Peygamber gönderdiği askerî birliklere, gittikleri yerlerde mescidi bulunan bölgelerin halkına dokunmamalarını emrederdi. Nitekim Yelemlem'de oturan Cezîmeoğulları, üzerlerine gelen Hâlid b. Velîd'e müslüman olduklarını ispat etmek için mescidlerini göstermişlerdi³⁷. Aynı şekilde Kızıldeniz sahilinde Kadîf yakınında ve Müreysî su kaynağı civarında oturan Benî Mustalik topraklarında da mescidler yapılmıştı.

İslâmiyet'i kabul eden kabilelerin bir kısmı eski mâbedlerinin yerine cami yapmıştı. Tâifte Sakif kabilesi, camilerini daha önce Lâtin bulunduğu yere inşa etmişti; bir rivayete göre ise bunu bizzat Hz. Peygamber istemiştir (İbn Mâce, "Mesâcid", 3). Bazı eski mâbedlerin taşları da putlarla birlikte mescidlerin yapılarında kullanılmıştır. İbnü'l-Kelbî'nin

naklettiğine göre Mekke ile Yemen arasındaki Tebâle'de bulunan ve Has'am, Becîle. Ezd ve Hevâzin kabilelerinden bir kısmının tapındığı Zülhalesa putu. Tebâle Camii'nin kapı eşiğine konulmuştu. Yemâmeliler de eski kiliselerinin yerinde onun enkazı ile cami inşa etmişlerdi.

C- Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Mescidler.

1- Fethedilen Yerlerde Mescidler.

İslâmiyet Hulefâ-yi Râşidîn döneminde doğudan batıya, kuzeyden güneye çok geniş bir alana yayıldı.

³¹ Semhûdî, 1, 242

³² Târîhu'l-Medînet V I-Münevvere, 1, 57-75

³³ Ensab, 1, 273

³⁴ İbn Şebbe, 1, 63

³⁵ "Şalât", 41

³⁶ Buhârî, "Cumca", 11

³⁷ Vâkıdî, 111, 875-884

"Allah'ın mescidlerini ancak Allah'a ve âhîret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder"³⁸ mealindeki âyetle Hz. Peygamber'in, "Kim Allah rızâsı için bir mescid yaptırırsa Allah da bunun karşılığında ona cennette bir köşk ihsan eder"³⁹ hadisinden ilham alan Hulefâ-yi Râşidîn, ilk merhalede Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevîde bazı yenileme ve genişletme çalışmaları yaptılar. Kudüs'ü fetheden Hz. Ömer, Mescid-i Aksâ'nın bir çöplük haline getirilmiş olan yerini tesbit ettirerek burada büyük bir mescid yaptırmıştır. Basit bir yapısı olmasına rağmen bu mescidde 3000 kişi namaz kılabilirdi. Hz. Osman Mescid-i Nebevîyi daha da genişletip kaliteli inşaat malzemesi kullanmak suretiyle yeniden inşa ettirmiştir.

Müslümanların eline geçen yerlerde -fethediliş şekline göre- ya eski mâbedler kısmen veya tamamen camiye çevriliyor veya mâbedler oldukları gibi bırakılarak sadece yeni mescidler bina edilmek üzere bir arazi ayrılıyordu. Rivayete göre Dimaşk hicretin 14. yılında kısmen banş yoluyla fethedilmiş, iki taraftan şehre giren ordu tam ortada İoannes (Yuhannâ) Kilisesi'nin bulunduğu yerde bulunduğu için mabedin yarısı hıristiyanlara bırakılmış, diğer yarısı camiye tahvil edilmiştir [İA, XI, 299). Humus'ta bulunan İoannes Kilisesi de kısmen camiye çevrilmiştir. Ebû Ubeyde şehir halkıyla, canlarına ve mallarına dokunmamak, ayrıca şehir surları, kilise ve değirmenleri korunmak üzere anlaşma yapmış, adı geçen kilisenin dörtte birini bu anlaşmanın dışında tutmuştur⁴⁰. Barış yoluyla fethedildiği için mabedlerine dokunulmayan yerlerin sayısı pek çoktur. Bunlardan biri de Taberiye idi. Şurahbîl b. Hasene günlerce süren muhasaradan sonra şehri barış yolu ile fethetti. Yapılan anlaşmaya göre halkın canları, malları, çocukları, kilise ve evleri korunacak, ancak şehri terkedenlerin boş bıraktıkları evler alınacak ve cami için bir arazi ayrılacaktı.⁴¹

Hulefâ-yi Râşidîn'in uygulamaları daha sonraki dönemlerde örnek teşkil etmiştir. İslâm idaresine bağlanan şehirlerin halkıyla yapılan anlaşma şartlarına uygun olarak mâbedler muhafaza edilmiş ve halkın ibadetlerini serbestçe yapmasına İzin verilmiştir. Hârûnürreşîd, zamanın kadısı Ebû Yûsuf'a zimmîlere ait kilise ve havraların durumunu sorduğunda Ebû Yûsuf kilise ve havraları olduğu gibi bırakmaları gerektiğini, dört halife ve kumandanlarının uygulamalarından örneklerle açıklamıştır.⁴²

2- Yeni Kurulan Şehirlerde Mescidler.

İslâm toprakları genişleyince yeni yerlerin fethedilebilmesi ve fethedilen yerlerin muhafazası için özellikle askeri amaçlı yeni yerleşim merkezleri, ordugâh şehirleri kurulmuştur. Bunların ilk örnekleri Küfe, Basra ve Fustaftır. Küfe, Hz. Ömer'in emriyle yer seçimi için uzun bir araştırmadan sonra Sa'd b. Ebû Vakkâs tarafından kurulmuştur. Şehir planında önce cami yeri tesbit edilmiş, güçlü bir okçuya dört yönde oklar atılarak bunların düştüğü yerin ötesine evlerin yapılmasına İzin verilmiştir. Ana yollar 40, yan yollar 20 ve ara sokaklar da en az 7 zira olarak planlanmıştı. Mugire b. Şu'be tarafından genişletilen Küfe Camii'ni daha sonra Ziyâd b. Ebîh büyük masraflarla tamir ettirmiştir. Cami 40.000 kişiyi alabilecek büyüklükte yapılmıştır. Her bir sütunu için 500 dirhem harcayan Ziyâd zemine mozaik döşetmiştir.

Basra'nın yeri Utbe b. Gazvân tarafından tesbit edilmiş ve burada 14 (635-36) yılında sazdan bir cami yapılmıştır. Savaşa gidileceği zaman saz evler ve cami toplanıp bir yere yığılır ve dönüşte tekrar kurulurdu. Ebû Mûsâ el-Eş'arî valiliği sırasında camiye ve vali konağını kerpiçten yaptırmış, tavanını ise otlarla kapattırıştır. Basra Camii de Ziyâd tarafından genişletilerek yenilenmiştir.

Fustat bugün Kahire'nin bulunduğu yerde harabeler üzerine kurulmuştu ve adını muhtemelen başlangıçta meskenleri oluşturan çadırlardan (fustat) almaktaydı⁴³. Hicretin 21. yılında (641-42) kurulmuş olan şehirde Amr b. As kendi adıyla anılan bir cami inşa ettirdi. Amr'ın sancağını diktiği bir bahçede kurulan bu cami 30 x 50 zira ebadında idi. Seksen kadar sahâbînin tesbit ettiği kıblesi doğuya doğru meyilli olmuş ve sonradan düzeltilmiştir.

³⁸ et-Tevbe 9/18

³⁹ Buhârî, "Şalât", 65; Müslim, "Mesâcid", 24, 25

⁴⁰ Belâzürî, Fütûhu'ibüldân, s. 137

⁴¹ a.g.e., s. 122

⁴² el-Harâc, s. 138

⁴³ Makrîzî, I, 285-286

Hız. Ömer, yeni kurulan yerleşim merkezlerinde bir merkez camiiinin bulunmasını ve kabileler için ayrı mescidler inşa edilmesini istemiştir. Vakit namazlarının kabile veya mahalle mescidlerinde kılınabileceğini belirtmiş, cuma günü ise herkesin büyük camide toplanmasını emretmiştir. Ebû Mûsâ, Sa'd ve Amr'a da buna dair mektuplar göndermiştir. Yeni kurulan yerlerde inşa edilen mescidler genellikle İbâd (Basra), Cezîme, Behdele , Anz ve Abs oğulları mescidleri gibi kabile adlarıyla anılıyordu. Âsim ve Simâk gibi şahıslara nisbet edilen mescidler de vardı.

D- Hulefâ-yi Râşidîn'den Sonra Mescidler.

Emevîler ve Abbasîler zamanında mescidler sayıca arttı ve mimari açıdan büyük gelişme gösterdi. Bu dönemde binlerce cami ve mescid inşa edilmiştir. Eskiden basit inşaat malzemesiyle yapılmış olanlar daha kaliteli malzemelerle yenilendi. Muâviye Küfe, Basra ve Fustat örneğinde olduğu gibi ortasında cami ve dârülimâre bulunan ordugâh şehri Kayrevan'ı tesis etti. Hız. Peygamber'in Medine'deki mescidi örnek alınarak birçok şehre yeni camiler yapıldı. Zaman zaman fethedilen yerlerdeki eski mâbedler cami olarak yeniden imar edildi. Hız. Ömer şehirlerde sadece bir cuma camii olmasını emrettiği halde Emevî ve Abbasîler döneminde büyüyen şehirlerde birkaç cuma camiine ihtiyaç duyulmuştur.

İmara büyük önem veren halifelerden biri de Emevî Halifesi Velîd idi. Dünyanın sayılı mimari eserleri arasında kabul edilen ve onun eseri olan Sam (Dımaşk) Emeviyye Camii halen ayaktaadır. Gerçi bu caminin asıl binasının yukarıda sözü edilen loannes Kilisesi olup olmadığı henüz tam açıklığa kavuşmuş değildir. Velîd, kilisenin hıristiyanlara bırakılan kısmının kendilerine satılmasını istemiş ve büyük bir servet teklif etmiş, ancak hıristiyanlar bunu kabul etmeyince aradaki duvarı yıktırarak kilisenin tamamını mescide katmıştır. Ömer b. Abdülazîz halife olunca hıristiyanların şikâyeti üzerine ilâve kısmın geri verilmesini emretmiş, fakat bu defa da müslümanlar buna razı olmamışlardır. Zamanın fakihlerinden Süleyman b. Habîb el-Muhâribî, Dımaşk'ın savaşla fethedilen Gota adlı mahallinde önceden camiye çevrilen kiliselerin tekrar eski statülerine kavuşturulması şartıyla hıristiyanları razı etmiş ve cami olduğu gibi kalmıştır.⁴⁴

İslâm dünyasının her tarafında zamanla birçok cami inşa edilmiştir. İbn Havkal'in verdiği bilgiye göre Palermo'nun merkezinde 300, yukarı kısımlardaki köylerinde 200 cami vardı (İA, VIII, 13). Müslümanların yaşadığı her köyde mutlaka bir cami bulunuyor, daha İlk asırlardan itibaren köy camilerinde cuma namazı kılınıyordu. Mısır'da hicretin 132. (750.) yılında köy camilerine minber konulmuştur.

Daha sonraki asırlarda devlet adamları güçlerinin simgesi olarak muhteşem camiler inşa ettirdikleri gibi bazı kişiler de cami yaptırmaya özel bir gayret göstermişlerdir. Böylece şehirlerdeki cami sayısı hızla artmıştır. Hicri V. (XI.) yüzyılın başlarında Hâkim-biemrillâh zamanında Mısır'da 800 cami, aynı yüzyılın ortalarında Bağdat'taki yüzlerce küçük mescidin yanında altı cuma camii vardı. Nuaymî, X. (XVI.) yüzyılda Dımaşk'taki 600'e yakın cami ve mescid hakkında bilgi verir.⁴⁵

Fustat'ta kuruluş yıllarında cuma namazı sadece iki camide kılınıyordu. Bunlar Amr b. Âs ve el-Asker camileriydi. 259'da (873) el-Asker Camii yerini Ahmed b. Tolun Camü'ne bıraktı. 360'ta (971) bunlara Ezher Camii eklendi ve cuma camii sayısı üçe çıktı. 380'de (990) Hâkim Biemrillâh, Maks ve Râşide camilerini inşa ettirdi. Türkler'in hâkimiyeti döneminde cami sayısı 130'a ulaştı. Makrîzî bunların büyük bir kısmı hakkında bilgi vermektedir.

Osmanlılar döneminde de başta Bursa, Edirne ve İstanbul olmak üzere gelişen mimari üsluplarıyla birçok cami ve mescid yapılmıştır. Ayvansarâyînin 1195'te (1781) yazdığı, Ali Sâtil Efendi'nin ilaveleriyle 1281'de (1865) yayımlanan Hadîkatü'l-cevâmi'e göre XIX. yüzyılın ortalarında İstanbul'da 900'e yakın cami ve mescid bulunuyordu.

E- Caminin Fonksiyonları.

1- Mâbed Olarak Cami ve Caminin Kutsiyeti.

⁴⁴ Belâzürî. Fütûhul-büldân, s. 122

⁴⁵ ed-Daris fî târihi'l-medâris, II, 303-370

Mescid başlangıçta idare, eğitim ve öğretim merkezi gibi değişik amaçlar için kullanılmışsa da onun asıl fonksiyonu bir mâbed oluşudur. Âyetlerde geçen, "Allah'ın adı anılan, sabah akşam teşbih edilip namaz kılınan evler"⁴⁶; "İlk günden takva temeli üzerine kurulan mescid, içinde namaz kılmana daha uygundur"⁴⁷ "Eğer Allah insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmeseydi içlerinde Allah'ın adının çokça anıldığı mescidler... yıkılıp giderdi"⁴⁸ vb. ifadeler buna delâlet eder. Hz. Peygamber, bir kişinin mescide girip kayıp devesini sormasını hoş görmeyerek mescidlerin ibadet yeri olduğunu ima etmiş ve yapılaş maksatlarına uygun olarak kullanılmalarını istemiştir.⁴⁹

İslâmiyet'te bütün yeryüzü mescid kabul edilmekle beraber namazların cemaatle camide kılınması, gerek sevap bakımından gerekse sosyal yönden büyük bir önem taşır. Ashaptan bazıları, farz namazları evlerde kılıp camiye gitmemeyi Hz. Peygamber'İN sünnetini terketme olarak yorumlamışlardır⁵⁰. Cuma ve bayram namazları ise mutlaka cemaatle kılınır. İslâmiyet yılda bir defa her renkten ve sınıftan müslüman cemaatin ilk mescidde (Mescid-i Harami dünya çapında, her cuma da merkezî camilerde bölge çapında bir araya gelip topluca ibadet etmesini emretmiştir.

İbadet için belli bir yere çekilmeyi ifade eden i'tikâfa en elverişli mekânlar Kur'an'a göre camilerdir⁵¹. Hz. Peygamber her ramazan ayında Mescid-i Nebevîde kurulan özel bir çadırda i'tikâfa girerdi.

Hz. Peygamber'İN bir hadisine göre. adının anıldığı ve kendisine kulluk görevinin yerine getirildiği yerler olarak mescidler Allah'a en sevimli mekânlardır⁵². Allah Teâlâ mescidleri nurunun aydınlattığı yerler olarak zikreder⁵³. Bu bakımdan orada edeple hareket edilmesi emredilir.

Cenâb-ı Hak ilk mescidi "evim"⁵⁴ ve "bu beytin rabbi"⁵⁵ ifadeleriyle yüceltmıştır. Bundan dolayı Kabe'ye "Beytullah" denilmiştir. Mâbed veya mâbedlerin bulunduğu yerler için "beytullah" ve benzeri ifadelere Ahd-i Atîk'te de rastlanır. Hz. Peygamber bu ifadeyi diğer mescidler için de kullanmıştır⁵⁶. Ancak Resûl-i Ekrem Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ'ya özel bir değer atfetmiş, buralarda yapılan ibadetin diğer mescidlerde yapılandan daha faziletli olduğunu söylemiştir⁵⁷. Bunların dışında Hz. Peygamberin içinde ibadet etmeyi en çok sevdiği mescid, İslâm'da ilk mescid olan Mescid-i Kuba'dır. Kendisi her cumartesi burayı ziyaret ederdi.

Resûl-i Ekrem, şeytandan Allah'a sığınarak ve rahmet kapılarının açılmasını dileyerek mescidlere sağ ayağı ile girer ve Allah'ın lutfunu temenni ederek çıkarı.⁵⁸ Mescide girdiğinde iki rek'at "tahiyyetü'l-mescid" namazı kılar.⁵⁹

2- Eğitim-Öğretim ve Kültür Merkezi Olarak Mescid.

Hz. Peygamber'İN, bir gün mescide girdiğinde cemaatin bir kısmını dua ve zikirle, diğer bir kısmını ilimle meşgul halde görüp, "Ben muallim olarak gönderildim" diyerek ilimle meşgul olanların yanına oturması⁶⁰, Asr-ı saadette mescidin eğitim ve Öğretim alanındaki fonksiyonunu göstermeye yeterlidir. Hatîb el-Bağdâdî, ilim meclisinin zikir meclisine üstünlüğü hakkında bir konu açarak buna dair rivayetleri sıralar⁶¹. Mescidin bu fonksiyonunun İslâm'dan önceye giden bir geçmişi vardır. İmrân'ın karısının, doğacak çocuğunu

⁴⁶ en-Nûr 24/36

⁴⁷ et-Tevbe 9/108

⁴⁸ el-Hac 22/40

⁴⁹ İbn Mâce, "Mesâcid", 11

⁵⁰ Nesâî, "İmame't", 50; Ebû Dâvûd, "Şalât", 46

⁵¹ el-Bakara 2/187

⁵² Müslim, "Mesâcid", 288

⁵³ en-Nûr 24/35-36

⁵⁴ el-Ba-kara 2/125; el-Hac 22/26

⁵⁵ Kureyş 106/31

⁵⁶ Bk. Ebû Dâvûd, "Vitir", 14; İbn Mâce, "Mukaddime", 17

⁵⁷ Bk. Müslim, "Hac", 250

⁵⁸ İbn Mâce, "Mesâcid", 13

⁵⁹ Buhârî, "Şalât", 60

⁶⁰ İbn Mâce, "Mukaddime", 17

⁶¹ el-Faklh ue'i mütefakkih, I, 10-12

mescidde yetiştirilmek üzere adaması⁶², Mescid-i Aksâ'nın buna uygun bir planı olduğunu gösterir.

İslâm'da ilk eğitim ve öğretim faaliyetleri Mekke döneminde Dârülerkam'da başlamış, Medine'de Mescid-i Nebevinin inşasından sonra buna hız verilmiştir. Mesciddeki öğretim faaliyetleri "meclis" kelimesiyle ifade edilir. Hz. Peygamber'İN Mescid-i Nebevideki derslerine "meclisü'l-ilm" denilmiştir ki bu ilk asırda hadis derslerini ifade ediyordu. Bu meclislerde Hz. Peygamber'İN etrafında iç içe daire şeklinde oturan dinleyici grubuna "halka" denilmiştir⁶³. Halkalara ders vermede bazı sahâbîler de kendisine yardımcı olmuştur. Ubâde b. Sâmit bunlardan biriydi ve mescidde Kur'an ve okuma yazma öğretiyordu.

Mescidde barınan ve sayıları zaman zaman 400'e kadar çıkan⁶⁴ ashâb-ı Suffe. vakitlerinin büyük bir kısmını öğrenimle geçiriyordu. İçlerinden bir kısmı sırf bunun için ticaret, zenaat ve tarım gibi işlerden çekilmiştir.

Mescidde eğitim ve öğretim sadece erkeklere münhasır değildi; kadınlar için de Mescid-i Nebevîde ayrı bir gün tahsis edilmişti. Kadınların dinî konulardaki geniş kültürleri, kendilerine Hz. Ömer gibi sertliğiyle tanınan bir halifeye çekinmeden itiraz edebilme cesareti vermiştir. Nitekim Hz. Ömer, mehirlere sınırlama getiren kararından bir hanımın İtirazı üzerine vazgeçmiştir.

Mezhep imamları camide yetişmişler ve buralarda ders okutmuşlardır. İmam Safir küçük yaşlarda mescidlerdeki ders halkalarına katılmış, daha sonra buralarda ders vermiştir. Ebû Hanîfe kendi mescidinde ders okutur, talebelerinin mescidde yüksek sesle müzakere yapmalarına müsaade ederdi. İmam Mâlik Mescid-i Nebevîde, Hasan-ı Basrî Basra Camii'nde öğretimle meşgul olmuşlardır. Tefsir, hadis, tarih, mantık, matematik, cebir, tıp alanlarında oldukça bilgi sahibi olan Taberî gününün bir kısmını eser yazmaya, bir kısmını mescidde ders vermeye ayırırdı.

Bağdat camilerinde çeşitli konularda dersler verilirdi. Buralara hoca tayini "nakîbü'n-nükabâ" veya "naklîbü'l-Hâşimiyî" denilen resmî bir görevli tarafından yapılırdı. Bu görevli aynı zamanda derslerin sükûnet içinde geçmesini sağlardı. Bağdat'taki camilerden farklı olarak Dımaşk ve Kahire camilerinde zaviyeler bulunurdu. Nitekim Emeviyye Camii'nde ve Kahire'deki Câmîu'l-atîk'te sekizer zaviye vardı ki bu sayı Osmanlılar döneminde Süleymaniye Medresesi'ne örnek teşkil etmiştir.

Mescidler sadece dinî eğitim ve öğretimin yapıldığı yerler değildi. Kur'an ve hadisi anlamadaki öneminden dolayı daha ilk asırlardan itibaren edebiyat, bilhassa eski Arap şiiri de bu derslerin konuları arasına girmiştir. Tabîînden Saîd b. Müseyyeb, Mescid-i Nebevîdeki meclisinde sık sık Arap şiiri üzerinde dururdu. Daha sonra camilerde nazarî tıp dersleri dahi verilmiştir. Meselâ V. (XI.) yüzyılda Hâkim-Biemrillâh devrinde İbnü'l-Heysen Ezher Camii'nde tıp dersleri veriyordu.

Camiler ilmî eserlerin muhafazası ve âlimlerin istifadesine sunulması bakımından da görev yapmıştır. Kûfeli dil âlimi Ebû Amr eş-Şeybânî'ye göre müellifler bağlı oldukları şehir veya mahalle camilerine, isteyenlerin okuması için eserlerinin birer nüshasını bağışlamayı âdet edinmişlerdi (İA, VI, 1126). Bunlar "hi-zâne" denilen dolaplarda muhafaza edilir, bazan da caminin bir köşesinde kütüphane şeklinde düzenlenirdi. Yâküt el-Hamevî'nin rivayetine göre Horasanın en büyük şehri olan Merv'deki on kütüphanenin ikisi camide bulunuyordu. Vakıf eserlerden oluşan, Azîziye ve Kemaliye denilen bu iki kütüphaneden sadece birincide 12.000 civarında kitap vardı.⁶⁵

Mısır camilerinin bazılarında oldukça büyük kütüphaneler mevcuttu. Kal'a-tülcebel'deki muhtelif ilimlere dair pek çok kitap. Müeyyediyye Camii'ndeki kütüphaneye nakledilmişti. Ayrıca Muham-med el-Bârizî 1000 dinar tutarındaki 500 cilt kitabını buraya bağışlamıştı. Sultan da mükâfat olarak Bârizfi cami hatipliği ve kütüphane müdürlüğüne getirmiş, bu görevin kendisinden sonra evlâdına kalmasını

⁶² Âİ-i İmrân 3/35-37

⁶³ Buhârî, "İlim", 8

⁶⁴ Kettânî, II, 232-233

⁶⁵ Mu'cemü'l-büldân, V, 114

emretmiştir⁶⁶. İsfahan Cuma Camii'nde Tâ-cülmülk'e ait bir kütüphane vardı.

Camilerin eğitim ve öğretim mahalli olarak kullanılması geleneği Osmanlılar'-da da başlangıçtan beri benimsenen ve devam ettirilen bir uygulama olmuştur. Osmanlı medreselerinde mevcut odalarda (hücreler) öğrenci ikamet etmekte. medrese dershanesinde belirli dersleri görmekte, bunun dışında genel dersleri camilerde takip etmekteydi. Takrir şeklinde halka açık olarak verilen bu dersler için XVII. yüzyıldan itibaren dersiamların tayin edildiği bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar aralıksız süren bu usule Cumhuriyet döneminde de devam edilmiştir.

Bunun yanında hat meşki. Kur'an tâlimi ve hıfzı gibi uygulamalı derslerin camilerde verildiği de bilinmektedir. Hatta o dönemde İstanbul'da bazı camiler geleneksel olarak yerleşmiş dersleriyle meşhur olmuştur. Meselâ Nuruosmani-ye ve Amasya Beyazıt gibi bazı camilerde hat meşkedilirdi. Nitekim Arif Efendi Nuruosmaniye'de verdiği hat dersleriyle tanınmıştı (11/A III, 364). Bu dersler bazan camiye bir kapı ile açılan bitişik odalarda yapılırdı.

Osmanlı camilerindeki eğitim ve kültür faaliyetlerini tamamlayan önemli bir unsur da çok yaygın olarak görülen camilerde kütüphane tesisi geleneğiydi. Cami derslerini takip eden talebe ve namaz vakitleri arasında boş vakti olan cemaat için bu kütüphaneler çok faydalı olmuştur. Osmanlı cami kütüphaneleri, ya Mekke ve Medine Harem-i şeriflerindeki Mahmudiye kütüphanelerinde, Ayasofya ve Süleymaniye örneklerinde olduğu gibi cami içerisinde demir şebeke ile ayrılan bir kısma yerleştirilmiş veya Beyazıt Veliyyüddin Efendi, Kayseri Râşid Efendi, Konya Yûsuf Ağa kütüphanelerinde olduğu gibi camiye bitişik olan ve bir iç kapı ile girilip çıkılan ek binalarda tesis edilmiştir.⁶⁷

Osmanlılar'da özellikle XVI-XVII. yüzyıllarda medreselere tayin edilecek müderrisler arasında yapılan yarışma imtihanları ile ilgili olarak müderrislerin uygulamalı dersleri genellikle Fâtih, Süleymaniye ve Beyazıt gibi büyük camilerde halka açık olarak yapılmaktaydı. Burada aday, ilim heyetinin ve hazır bulunan cemaatin önünde önceden belirlenen konudaki dersini verir, daha sonra değerlendirmesi yapılırdı.

Osmanlı döneminde şehir, kasaba ve köylerde sıbyan mektebi olmayan yerlerde camilerin çocukların eğitimi için okul olarak kullanılması çok yaygındı. Bu gelenek, Özellikle 1950'lerden itibaren yaz aylarında ilkokul öğrencilerine camilerde Kur'an öğretilmesi ve bazı sûrelerin ezberletilmesi şeklinde devam etmektedir.

3- Caminin Devlet Müessesesi Olarak Hizmetleri,

a- Siyasetin Merkezi Olarak Cami.

İslâm dininin tebliğcisi olduğu gibi İslâm devletinin de başkanı olan Hz. Peygamberin evi mescide bitişik bulunuyordu ve cami ile evini dinî ve idarî münasebetler yönünden âdeta bütünleştirmişti. İslâm açısından din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmazlığının bir ifadesi olan Hz. Peygamber'in bu uygulaması, daha sonraki dönemlerde de uzun bir süre devam etti. "Dârülimâre" denilen hükümet konakları cami yanında inşa ediliyordu. Yeni kurulan Küfe, Basra ve Fustat'ta böyle yapıldı. Dımaşk'-ta olduğu gibi fethedilen şehirlerde de cami ve dârülimâre çoğunlukla yanyana bulunuyordu. Bu uygulama EmevîveAb-bâsîler'de de devam etti. Nitekim Emevî Halifesi Süleyman b. Abdülmelik Remle şehrini kurarken vali konağı ile camiye karşı karşıya planladı.

Hz. Peygamber'in devlet yönetimiyle ilgili meseleleri mescidde görüşüp kararlar alması ve orada bu kararları halka duyurması sünneti kendisinden sonra devam etmiş, devlete ait idare binaları yapıldığında da bu âdet sürmüştür. Halifeler başşehrin merkez camiinde imamet görevini yerine getiriyor ve idarede minberden büyük ölçüde faydalanıyorlardı. Minber başlangıçta merkezî idarenin bir sembolü idi ve sadece Mes-cid-i Nebevîde bulunmasına izin verilmişti. Hz. Ömer. valiliği sırasında Mısır'da minber yaptırmak isteyen Amr b. Âs'a müsaade etmedi. Hz. Ebû Bekir'den itibaren halifeye biat minberde yapılıyordu. Halife

⁶⁶ Makrîzî, 11, 329-332

⁶⁷ Erünsal, tür. yer

de biattan sonra idarede takip edeceği genel prensipleri minberde okuduğu ilk hutbe ile ilân ederdi. Minber bu fonksiyonuyla anayasaya sahip toplumlarda üzerinde devlet siyasetinin açıklandığı kürsülere benzetilmiştir⁶⁸. Hz. Osman muhaliflerine karşı kendi icraatını minberde savunmuş ve bu âdet ondan sonra da devam etmiştir. Halifeler hacca gittikleri zaman Mekke ve Medine'deki camilerin minberlerinden, İslâm dünyasının her tarafından gelen müslümanla-ra hitap etme imkânı buluyorlardı.

Halifenin vilâyetlerdeki temsilcileri olan valiler merkezî camide imamlık yapar, bazan kadılık, kumandanlık gibi görevleri de üstlenirlerdi. Zira valilerin halkla bütünleşmesi istenmiş, halkın kendilerine ulaşabilmesi için cami en uygun yer kabul edilmiştir. Hz. Ömer, ahşaptan işlenmiş süslü kapısından muhtemelen halkın girmekten çekineceğini düşünerek Küfe Dârülmâresi'ni yaktırmiş ve Vali Sa'd b. Ebû Vakkâs bir süre Küfe camilerinden birinde ikamet etmişti.⁶⁹

Hz. Peygamber diplomatik görüşmeleri de mescidde yapar, yabancı elçileri en güzel elbiselerini giyerek burada kabul ederdi. Onun elçileri kabul ettiği yer halen "Üstüvânetü'l-vüfûd" (sefirler sütunu) olarak bilinmektedir.

Camiler daha sonra bu fonksiyonlarını kaybettiler. Artık minberlerde sadece Allah'a dua ediliyor, Hz. Peygambere salâtü selâm getiriliyor, sahabeye rahmet okunuyor ve halifeye hayır duada bulunuluyordu. Halifenin camilerde, otoritesinin kabul edildiğini itirafa benzer bir şekilde isminin anılmasından başka siyasî bir fonksiyonu kalmamıştı.

b- Kamu Yönetimi Açısından Cami.

Camiler ilk dönemden itibaren idarecilerin halkla bir araya geldiği yerlerdi. Asr-ı saâdet'te her türlü istek ve meseleler burada dile getiriliyordu. Müslümanlar Hz. Peygamber'e, ilk halifelere ve diğer idarecilere namaz öncesinde ve sonrasında talep ve şikâyetlerini kolayca intikal ettirebiliyorlardı. Bir vali hakkında merkeze şikâyet ulaştığında müfettişler camileri gezerek tahkikat yapıyorlardı.⁷⁰

Hz. Peygamber'in iktisadî hayata dair söz ve uygulamaları hadis kitaplarında büyük bir yer tutar. Mukaddes kitaplar içinde devlet bütçesi ve harcamaları ile ilgili hükümler ihtiva eden tek kitap olan Kur'an'ın bu iktisadî hükümleri Asr-ı saadette camide yürütülürdü. Vergilerin tahsili ve tevziine bizzat nezaret eden Hz. Peygamber, mescidde toplanan malları gerekli yerlere ve ihtiyaç sahiplerine dağıtırdı. Bu gelenek Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de bir süre devam etti. Hz. Peygamber devrinde Mescid-i Nebefye bitişik "meşrebe", "gurfe" veya "hizâne" adlarıyla anılan bir oda beytülmâl olarak kullanılıyordu⁷¹. İdarenin cami ile olan ilgisinden dolayı başlangıçta beytülmâl genellikle camiye bitişikti, hatta bazan caminin içinde yer alırdı. Hz. Ali döneminde Basra beytülmâli aynı zamanda şehrin büyük camii durumundaydı. Muâviye Basra'daki adamları vasıtasıyla Hz. Ali'ye karşı harekete geçtiği zaman Vali Ziyâd b. Ebîh beytülmâli Huddân kabilesi camiine naklet-miştir⁷². Fustat'ta maliyeden sorumlu Üsâme b. Zeyd, 97 (716) veya 99 (718) yılında Amr b. Âs Camü'nde minberin karşısında sütunlu ve kubbeli bir beytülmâl yaptırdı. Küfe gibi bazı yerlerde ise beytülmâl dârütimâre içinde yer alıyordu⁷³.

c- Caminin Adalet Hizmetlerindeki Yeri.

İslâmiyet'in kendine has hukuk sistemi mescidlerdeki ders halkalarında tâlim edilmiştir. Ashâb-ı kiram hukukî konuları mescidlerde müzakere ederdi⁷⁴. Hafîb el-Bağ-dâdfn'in el-Fakih ve'l-mütefakkih'in-de konu başlıklarından biri de "Mescidlerde Fıkıh Tedrisinin Fazileti" adını taşır (II, 129-130).

Hz. Peygamber'in minberi ahkâmın öğretildiği, yanlış hukukî uygulamaların düzeltildiği bir yerdi. Meselâ

⁶⁸ Hasan İbrahim, 11, 242

⁶⁹ Belâzürî, Fütühu'l-büldân, s. 286

⁷⁰ Belâzürî, Fütühu'l-büldân, s. 287

⁷¹ Muhammed Hamîdul-Jah, İslam Peygamberi, II, 1121

⁷² Taberî, V, 110-111

⁷³ Taberî, IV, 45

⁷⁴ Dârimî, "Mukaddime", 51

kendisi "ve-lâ hakkıyla ilgili yanlış bir uygulamayı minberde dite getirip düzeltmiştir"⁷⁵. Asr-ı saadette mescid kazâ faaliyetlerin yürütüldüğü bir mekân olarak da hukuka hizmet etmiştir. Bazı âlimler, "Sana o davacıların haberi geldi mi? Hani onlar duvardan mescide tırmanmışlardı"⁷⁶ mealindeki âyeti, mescidlerde kazâ faaliyette bu-lunulabileceğine delil göstermişlerdir. Hz. Peygamber'in, "Benim şu minberimin dibinde kim yalan yere yemin ederse cehennemdeki yerine hazırlansın"⁷⁷ mealindeki hadisi, davalara Mescid-i Nebvînin minberi yanında bakıldığını göstermektedir. Nitekim Buhârînin naklettiğine göre Hz. Ömer ve Mervân'ın davalara baktıkları yer minberin yanındaydı. Aynı rivayette Buhârî, Şüreyh, Sa'bî, Yahya b. Ya'mer gibi ünlü kadıların mescidde kazâ faaliyette bulduklarını nakleder⁷⁸. Ayrıca çeşitli kaynaklarda dört halifenin mescidlerde davalara baktıkları kaydedilmektedir. Merkezî yerlerde olması, kuvvetli-zayıf, büyük-küçük her sınıftan insanın çekinmeden oraya ulaşabilmesi yönünden İmam Mâlik mes-cidleri kaza için daha uygun görmüştür⁷⁹. Hanefiler de buna yakın bir görüşe sahiptirler. Şafîî, davalıların dinî hüviyeti ve dava sırasında hasımların söyleyebilecekleri kötü sözler sebebiyle bunu tenzihen mekruh say-mışsa da⁸⁰ camilerde kazâ faaliyetler eksik olmamıştır. Ömer b. Abdülazîz gibi bazı halifelerin mescidde kazaya karşı olmaları da dinî kimlikle ilgilidir. Müşrikler necis kabul edildiği için dava maksadıyla da olsa mescide girmeleri istenmemiştir. Mısır kadılarıyla ilgili rivayetlerden, onların da çoğunlukla camide faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır.⁸¹

Osmanlılar'da ilk zamanlar birine kadılık görevi verildiğinde görev yapacağı yerin camiine götürülür, tayiniyle ilgili berat orada okunur ve merasim yapılırdı. Kadılar davaları görmek için camide otururlardı. Bu uygulama daha Önceden intikal etmiş bir âdet olmalıdır. Çünkü benzer uygulamalar Fâtımîler'de de görülmektedir. Milâdî 976'da Halife Azîz-Billâh zamanında Ali b. Nu'mân'ın kadılığa tayin kararnamesi, Amr b. Âs Camii minberinden okunarak duyurulmuştur. İstanbul kadıları ise davalara genellikle evlerinde bakmışlardır. Ancak mahkeme için özel binalar yapıldıktan sonra da zaman zaman camilerin bu iş için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlılar'da uzun süre devam eden bazı teftiş ve tahkikatlar halka açık olarak camilerde yapılmıştır. Nitekim Kanunî Sultan Süleyman devrinde (1520-1566) Rumeli Kazaskeri Bostan Çelebi, Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi ve İstanbul Kadısı Saçlı Emîr Efendi hakkında kadı ve müderrislerden şikâyetler gelmiş, bunun üzerine Kanunî Sultan Süleyman tahkikat açılmasını emretmiştir. Fâtih Camü'nde devrin tanınmış âlimlerinden oluşan bir heyet huzurunda günlerce devam eden tahkikattan sonra her üç âlim de temize çıkmıştır Üpşirli.⁸²

Mescidlerde hüküm verilmekle birlikte had cezaları buralarda nadiren uygulanmıştır. Zira Hz. Peygamber mescidlerde had tatbikini ve kısas uygulamasını yasaklamıştır⁸³. Bununla beraber camide had cezası uygulayanlar olmuştur. Nitekim otuz yıldan fazla Küfe kadılığı yapmış olan İbn Ebû Leylâ, mescidde had uyguladığı için Ebû Hanîfe tarafından tenkit edilmiştir.⁸⁴

d- Mescidin Askerî Amaçlar İçin Kullanılması.

Kur'an'da cihadla ilgili âyetlerin sayısı oldukça fazladır. Bunların devamlı olarak namazlarda okunması, müslü-manları düşmanla mücadeleye hazır tutardı. Kendisinden önceki birçok peygamber gibi Hz. Peygamber'in bir vasfı da ordu kumandanı olmasıdır. Bu bakımdan Asr-ı saadette mescid askeri bir karargâh, bir nevi askeri şûra meclisi ve askerî hastahane olarak da görev yapmıştır. Hz. Peygamber savaştan önce ashabıyla istişare eder ve aksine bir vahiy gelmedikçe onların fikirlerine uyardı. Uhud Gazvesi öncesinde Mescid-i Ne-bevîde böyle bir toplantı yapılmış, çoğunluğun fikri düşmanla şehir dışında karşılaşmak

⁷⁵ Buhârî, "Şalât", 70

⁷⁶ Sâd 38/21

⁷⁷ Ebû Dâvûd, "İmân", 3

⁷⁸ Buhârî, "Ahkâm", 18

⁷⁹ Sahnün, V, 144

⁸⁰ İbn Ebû-Dem, s. 109

⁸¹ Kindî, s. 428, 443, 444,469,487-495

⁸² TED, VIII/1-4, s. 209

⁸³ Müsned, 111, 434

⁸⁴ Serahsî, XXX, 165

yönünde olduğu için buna uyulmuştur. Resûl-i Ekrem cuma namazını kıldırdıktan sonra onları cihada teşvik etmiş ve sabrettikleri takdirde zafer kazanacaklarını bildirmiştir.

Hz. Peygamber savaş kararlarını genellikle mescidde verir ve bunu minberden ilân ederdi; açılan deftere gönüllülerin adlarını yazdırmalarını isterdi. Sefer halinde orduyu donatmak üzere halkı yardıma çağırırdı. Bir seriyye göndereceği zaman kumandanına mescidde talimat verirdi. Nitekim Abdullah b. Cahş'ı Nahle'ye gönderdiğinde onu gizli bir yazılı talimatla Mescid-i Nebevî'den uğurlamıştır. Orduya bizzat kumanda edeceği zaman mescidde İki rek'at namaz kılar, zırhını giyerek dışarı çıkar ve kapıya getirilen atına binip seferi başlatırdı. Kumandanlar sefer dönüşünde mescidde rapor verirdi.

Mescid-i Nebevî'de barınan, Kur'an'ın kendilerini cihada adanmış kimseler olarak tanıttığı⁸⁵ ashâb-ı Suffe, âni askerî görevler için hazır birlik özelliği taşıyordu. Devlet başkanının oturduğu yerin hemen bitişiğinde bulunan ve umumiyetle ticaret ve toprakla uğraşmayan, en zâhid, en heyecanlı kişilerden oluşan ashâb-ı Suffe, sevkedil-dikleri hedeflere hemen gider ve görevlerini lâyıkıyla ifa ederlerdi.

Mescidler sefer esnasında ordunun maneviyatının zinde tutulduğu, gereken talimatın ve taktiğin verildiği mekânlar olmuştur. Hz. Peygamber askerî seferler sırasında geçtiği bölgelerde ve savaş alanlarının uygun yerlerinde mescidler edinmiştir. Bedir'de, Hendek'te ve Tebük Gazvesi'nde bunların örnekleri görülmektedir. Tebük Gazvesi sırasında ordunun konakladığı on beş kadar yerde mescid yapılmıştır. Bu mescidler mimari açıdan mütevazi olmakla beraber fonksiyonları bakımından önemli yapılarıdır.

Mescidler hastahane olarak da kullanılmıştır. Hendek Gazvesi'nde yaralanan Sa'd b. Muâz için Mescid-i Nebevî -de bir çadır kurulmuştu⁸⁶. Bazan da savaş esirleri geçici olarak mescidlerde muhafaza edilmiştir. Ancak bununla esirin İslâmiyet'i kabul etmesi amaçlanmış ve bunda da genellikle başarıya ulaşılmıştır⁸⁷. Osmanlılar'da da Balkan Savaşı'nın bütün şiddetiyle devam ettiği 1912 yılında, askerinin koleradan kırıldığı bir sırada, bunların bakımı için elverişli yer bulunamaması üzerine Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi'nin yardım ve desteğiyle İstanbul'da bazı camiler hasta ve yararlılara tahsis edilmiştir.

Mescidlerin askerî fonksiyonları Hz. Peygamber'den sonra da devam etmiştir. Ordugâh şehirlerinde ve diğer yerleşim birimlerinde valiler ordu kumandanlığı yanında merkezî camilerde imamlık görevini de yüklenmişlerdir. Türk İstiklâl Harbî'nde de camiler millî birliğin sağlandığı ve düşmana karşı ilk toplu hareketin başladığı yerler olmuştur. Bu sırada Mehmed Âkifin Kastamonu Nas-rullah Camii'nde verdiği vaazlar çok etkili olmuştur.

Mescidin bunların dışında daha birçok içtimaî fonksiyonu vardı. Meselâ mescid misafîrhane olarak kullanılmış, burada savaş gösterileri yapılmış, şiir söylenmiştir. Hz. Peygamber nikâhların mescidlerde ilân edilmesini istemiştir.⁸⁸ Fakat bünyesinde topladığı hizmetler zamanla mescide sığmaz oldu ve sonuçta külliyeler doğdu. Böylece mescid birçok müessesenin kendisinden kaynaklandığı bir ana müessese olmuştur.

Ayrıca Osmanlılar'da birçok merasimin icrası için camiler seçilmiştir. Bunların içerisinde en önemli ve ihtişamlı olanı kılıç alayı merasimidir. Genellikle Eyüp Camii avlusunda Eyüp Türbe-si'nde yapılan bu merasim, İstanbul'un fethinden önce ve daha sonra bazan Edirne'deki Eskicami'de de yapılmıştır.

⁸⁵ Bk. el-Bakara 2/273

⁸⁶ Buhârî, "Şalât", 59; Müslim, "Cihâd", 67

⁸⁷ Buhârî, "Şalât", 83; Müslim, "Cihâd", 5

⁸⁸ Tirmizî, "Nikâh", 6

F- Camilerin idaresi ve Görevlileri.

1- İdaresi

a- Camilerde Merkezî İdare ve Özel Camilerin İdaresi.

"İmam" olarak da adlandırılan İslâm devletinin başkanı, müs-lümanların imamı sıfatı ile camilere nezâret hakkına sahipti. Eyaletlerde bu yetki, halifenin temsilcisi olan valilere ve görevlendirdikleri kadılarına ait bulunuyordu. Camilerin iç siyasetteki rolü bilindiğinden halifeler özellikle büyük camilere itina gösteriyorlardı. Hutbe halife adına okunur ve hutbede halifenin adının anılması bölgenin idareye olan itaatinin işareti sayılırdı. Camilerin inşası ve tamiri çok defa şahıslar ya da vakıflar eliyle olmuştur. Yalnız Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevî ile benzeri büyük camiler ayrı bir önem taşıdıklarından tamir ve genişletme işleriyle halifeler özel olarak ilgilenmişlerdir. İmam başta olmak üzere cami görevlilerinin tayin ve kontrolleri kadılar tarafından yapılmaktaydı.

Ancak özel camilerde durum biraz farklıydı. Genellikle camiye yaptıran kişinin bizzat kendisi cami ile ilgileniyor ve bu kimselere "nazır" deniyordu. Öldükten sonra veya bazan sağlığında caminin vakfiyesinde yazılı şartlara göre nezâret işi bir mütevelliyeye intikal ediyordu. Nazır veya mütevellî caminin gelirlerini toplar ve ihtiyaç yerlerine sarfe-derdi. Bunlar görevlilerin tayininde de yetki sahibiydiler. Ancak bazı durumlarda kadılar özel camilerdeki imam, hatip, müderris gibi görevlilerin denetimine müdahale etmişler ve cami idaresinde nazırlardan daha etkin bir rol oynamışlardır.

b- Malî Durum.

Camilerin yapımı için gerekli olan malî harcamaları umumiyetle hükümdar, vezir, emîr, eşraf gibi nüfuzlu kişiler üstlenmiş; bakımı, malzeme temini, görevlilere ödeme yapılması gibi masrafları ise camiye vakfedilen gayri menkul gelirleriyle karşılanmıştır. Başka alanlarda da hizmet veren vakıflar İslâm âleminde o kadar yaygınlaşmıştı ki hemen hemen her caminin en az bir gayri menkul vakfı vardı. Bazı camilerin, buldukları yerden çok uzaktaki ülkelerde vakıf mülkleri bulunabiliyordu. Meselâ Mescid-i Nebevînin Suriye'de, Mısır'da, Irak'ta vakıfları vardı. Vakıf gelirleri vakfiyede yazılı şartlara göre harcanırdı. Bazan vakfın gelirleri caminin ihtiyaçlarını karşılayamayacak kadar azalıyor veya vakıflar ortadan kalkıyordu. Bu durumda ya yeni vakıflar kuruluyor veya hayır severler yardımda bulunuyordu. Devlet bütçesinden tahsisat ayrıldığı da olmuştur. Nitekim Fatımî Halifesi Hâkim-Biemrillâh, 403 (1012) yılında yaptırdığı bir tahkikat sonunda 800'den fazla caminin gelirden mahrum olduğunu öğrenmiş, bu camiler için beytülmâlden her ay 9220 dirhem ayırmış, 40S (1014) yılında da cami hizmetlileri için yeni arazi vakıfları kurmuştur.

c- Türkiye'deki Camilerin İdaresi.

Osmanlı döneminde camiler banilerinin kurduğu vakıfların mütevellileri tarafından yönetiliyordu. Bu vakıfların hukukî statüsü vakfiyelerle belirlenmekteydi. Camiye ait vakıfların yönetiminden sorumlu olan mütevellilerin her yıl muhasebe sonuçlarını mahallî kadı aracılığıyla merkeze gönderip tasdik ettirmeleri gerekiyordu. Camide bir görev boşaldığında mütevellinin doğrudan tayin yapma yetkisi olmadığından kadiya münasip birini teklif eder, kadı da bir il'lâmla durumu İstanbul'da Dîvân-ı Hümâyuna arzeder, teklif edilen şahsın durumu incelendikten sonra uygun görülürse kendisine görev verilir. Vakıf sahibinin vakfiyede tesbit ettiği imam, müezzin, hatip, kayyim, cüzhan, devirhan, sûrehan, dersiam gibi cami görevlilerinin ücretleri mütevellilerce ödenirdi. Artan gelirler de (zevâid-i evkaf) caminin bakım, onarım vb. ihtiyaçları için kullanılırdı.

II. Mahmud döneminde Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti kurularak (1826) imparatorluk içindeki bütün vakıfların gelirleri bu nezâretin denetimine verilince büyük bir yeküne ulaşan fazla gelirin vakıf gayeleri dışında devlet hazinesine aktarılması, diğer vakıflarla birlikte cami vakıflarını da zayıflatmış, birçok cami vakfi personel ve tamir giderlerini karşılayamaz hale gelmiştir.

Camilerin yönetimi 1920'de, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti kararıyla kurulan Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'ne devredilmiştir. Daha sonra 3 Mart 1924 tarih ve 429 sayılı kanunla bu vekâlet ilga edilerek

yerine başvekâlete bağlı Diyanet İşleri Reisliği makamı tesis edilmiştir. Bu kanunla Türkiye Cumhuriyeti sınırları içindeki bütün cami, mescid, tekke ve zaviyelerin yönetimiyle imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzin, kayyım ve diğer görevlilerin tayin ve azillerine Diyanet İşleri Reisliği görevli kılınmıştır (md. 5). Cami vakıfları dahil bütün vakıfların yönetimi önce başbakanlığa, daha sonra da yeni kurulan Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. 30 Kasım 1925'te türbe, tekke ve zaviyelerin kapatılması. Diyanet İşleri Reisliği'nin yetki alanını daraltmıştır. Bu dönemde cami görevlilerinin ücretleri çok düşük düzeyde tutulmuş, "cihât-ı fer'iyyen denilen cüz-hanlık, devirhanlık, sürehanlık gibi ikinci derecedeki görevlerin boşalması halinde buralara yeni tayin yapılmamış, imam, hatip, müezzin ve kayyım kadroları büyük çapta daraltılmıştır.

15 Aralık 1927 tarihli Şûrâ-yı Devlet kararıyla cami görevlilerinin aylıkları devlet bütçesinden karşılanmakla birlikte bunların memur veya müstahdem sayılmamaları kararlaştırılmıştır. 8 Haziran 1931 tarih ve 1827 sayılı kanunla camilerin yönetimiyle cami görevlilerini tayin ve azletme yetkisi Diyanet İşleri'n-den alınarak Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne verilmiştir. Bu kanunla çelişen 429 sayılı kanunun 5. maddesinin yürürlükten kalkmış olduğu, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 4 Ocak 1932 tarihli kararıyla kesinlik kazanmıştır. 25 Aralık 1932'-de yürürlüğe giren "Cami ve Mescidlerin Tasnifi Hakkındaki Nizamname" hükümleri gereğince il ve ilçelerde vakıflar müdür ve memurlarının, bunların bulunmadığı yerlerde vali ve kaymakamların uygun gördüğü bir kişinin başkanlığı altında yapılan subjektif değerlendirmeler sonucunda, 15 Kasım 1935 tarih ve 284S sayılı kanunla ihtiyaç dışı görülen birçok cami başka maksatlarla kullanılmak üzere kapatılmış, kapanan camilerin çoğu ordu tarafından depo olarak kullanılmış, bazıları Cumhuriyet Halk Partisi'ne ve özel kişilere satılmıştır. Açık kalan camilere de çok sınırlı görevli tayini yapılmıştır.

25 Aralık 1932 tarihli nizamname ile camilerdeki cüzhanlık, devirhanlık, sû-rehanlık gibi hizmetler imam, hatip ve müezzinlik görevleriyle birleştirilmiş ve bu görevlerin yürütülmesi işinin Vakıflar Umum Müdürlüğü'nün yetki alanı içinde olduğu belirtilmiştir. 11 Kasım 1937 tarihli "Cami Hademesi Nizamnamesinde cami görevlilerinin her türlü denetiminin Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne ait olduğu vurgulanarak Diyanet İşleri Reisliği'nin görevi sadece vaizlerle hatiplerin vaaz ve hutbelerini kontrol etmekle sınırlandırılmış, devlet memurlarının cami ve mescidlerde görev yapmaları yasaklanmıştır. Bu dönemde ilgisizlik ve bakımsızlıktan birçok cami harap olmuştur.

Camilerin yönetimi, 29 Nisan 1950'de yürürlüğe giren 5634 sayılı kanunla. Diyanet İşleri Reisliği yeniden teşkilâtlandırılarak daha önce Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne intikal etmiş olan cami görevlileri kadrolarıyla birlikte yeniden bu kuruma bağlanmıştır. Cami görevlilerinin kanunî statüleri ve özlük hakları, 22 Haziran 1965 tarihli ve 633 sayılı "Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanunla belirlenmiştir.

Türkiye'de bugün cami yapma, mevcutları tamir ve yaşatma şahıslar, dernekler ve özel vakıflar eliyle yapılmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü, mülkiyetindeki camilerin bakım ve onarımından sorumludur. Ayrıca derneklere ve özel vakıflara da projelerini Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne onaylatmak şartıyla ve bu kurumun denetimi altında, yıkılmış camilerin yerine aslına uygun olarak inşa ve onarım izni verilmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığının yurt içinde ve yurt dışında yürüttüğü hizmetlere yardımcı olmak amacıyla 1975 yılında kurulan Türkiye Diyanet Vakfı, 735 şubesiyle diğer hizmetlerinin yanı sıra cami yapım, bakım ve onarımı konusunda önemli hizmetlerde bulunmaktadır. Cumhuriyet devrinde yapılan en büyük cami olan Ankara Kocatepe Camii'nin inşası da büyük ölçüde bu vakfın desteğiyle gerçekleştirilmiştir.

Ocak 1992 tarihi itibarıyla Türkiye genelinde 66.674 cami mevcut olup bu camilerde 56.135 imam-hatip, 9560 müezzin-kayyım ve 739 vaiz kadrolu olarak görev yapmaktaydı. Camilerin çoğu kadrolu olduğu halde bunlardan bir kısmının görevlisi bulunmamakta, kadro tahsis edilmemiş camilerdeki görevlilerin ücreti ise vatandaşlar ve çeşitli dernekler tarafından sağlanmaktadır. Cami görevlilerinin hizmet içi eğitimiyle bilgilerinin arttırılması da Diyanet İşleri Başkanlığı'nca yürütülmekte olup bu maksatla Bolu (1973), İstan bu

I-Ha seki H976), Elazığ-Harpüt 0982), Antalya (1982], Ankara (1983), Kastamonu (1984) ve Manisa'da (1986) eğitim merkezleri açılmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinde camiler için ayrılmış bir tahsisat olmadığından camilerin yapımı, bakım, onarım ve her türlü malzeme temini gibi masrafları şahıslar veya dernek, vakıf gibi kuruluşlar tarafından karşılanmaktadır. Bundan dolayı bazı camilerin mülkiyetleri çeşitli şahıs veya kuruluşlar üzerinde görünmektedir. 1 Ocak 1992 tarihi itibarıyla Türkiye'de cami bulunmayan bucak ve kasaba sayısı 47, köy sayısı ise 2125'tir.

2- Cami Görevlileri.

Camide görevli olan kişiler imam, hatip, müezzin, vaiz, kus-sâs, kâri, cüzhan, bevvâb ve hademeler (kayyim) şeklinde sıralanabilir. İmam cemaate namaz kıldırın kişidir. Bazı bölgelerde halifeden ayırmak için imama "sâhibü's-salât" denilmekteydi. İlk dönemlerde merkezde devlet başkanı, eyaletlerde valiler şehirdeki en büyük caminin imamlığını yapmışlardır. Valinin bulunmadığı zamanlarda sâhibü's-şurta (emniyet âmiri) ona vekâlet ederdi. Ancak Emevîler'den itibaren halifeler ve valiler istisnâî durumlar dışında imamlık yapmamışlar, bu iş için görevliler tayin etmişlerdir. Bu görevlilerin maaşı beytül mâlden veya vakıf gelirlerinden ödeniyordu.

Cuma ve bayram namazlarında hutbe okuyan hatip umumiyetle imamlık görevini de yürüten şahıstı. Yalnız bazı büyük camilerde imamdan ayrı bir, bazan da birkaç hatip görev yapardı. Hutbe siyasî bir önem taşıdığından hatip de önem kazanmış, bu sebeple çok defa kadılar hatiplik görevini bizzat üstlenmişlerdir.

İslâm tarihinde ilk müezzin, hicri 1. yılda Hz. Peygamber tarafından görevlendirilen Bilâl-i Habeşî'dir. Âmâ sahâbî Abdullah b. Ümmü Mektûm da Hz. Pey-gamber'e müezzinlik yapmıştır. Bunlardan başka zaman zaman Resûlullah'a müezzinlik yapan başka sahâbîler de vardı⁸⁹. Müezzin, namaz vaktinin geldiğini bildiren ezanı yüksek sesle okuyarak cemaati toplar, imamı namaza çağırır, onun gelmesi üzerine de namazın başladığını belirtmek için kamet getirir. Minareler yapılmadan önce ezan genellikle camiye yakın yüksek bir yerden okunurdu. Bilâl-i Habeşî, Mescid-i Nebevîye yakın en yüksek evin damına çıkarak ezan okurdu. Mekke'nin fethinde de Hz. Peygamber'in emri üzerine Kabe'nin damına çıkarak ezan okumuştur. Müezzinlere ilk defa maaş bağlayan kişinin Hz. Osman olduğu nakledilir. Zamanla müezzinlere yüklenen görevler çoğaldı. Camide teşbih, zikir, mev-lid ve tilâvet gibi âdetler gelişti. Buna bağlı olarak da camilerde müezzin sayısı arttı. İbn Battûta Emeviyye Camii'n-de yetmiş müezzin bulunduğunu kaydeder.⁹⁰

Hz. Peygamber, ashabın istekli anlarını gözeterek belli zamanlarda camide vaaz veriyordu; Abdullah b. Mes'ûd da bunu örnek olarak etrafında toplananlara haftada bir gün vaaz etmeyi uygun bulmuştu. Hz. Ömer döneminde Temîm ed-Dârî, halife cuma namazı için camiye gelmeden önce vaaza başladı; Hz. Osman döneminde de kendisine haftada iki defa vaaz etme izni verilmişti ki bu zat ilk kas (kıssacı vaiz, çoğulu kussâs) olarak kabul edilir. Vaiz ve kas tabirleri çok defa birbirinin yerine kullanılırsa da kussâs. daha çok dinleyici toplamak maksadıyla anlatımlarına asılsız hikâye, efsane ve masallar karıştırdıkları için vaizlerden ayrı değerlendirilmiş ve kendilerine iltifat edilmemesi istenmiştir. Hz. Ali'nin Basra Camii'nden kussâsı kovduğu rivayet edilir. Ancak kussâs, hemen her dönemde camilerde vaiz olarak konuşmalar yapmıştır. Nitekim Abbasiler döneminde kussâs camilerde resmen görev yapıyordu. Fâtımîler'de de aynı durum devam etmiştir.

Camilerde kâri (çoğulu kurrâ) tarafından Kur'an tilâvet edilmesi âdetine Eme-vîler döneminden itibaren rastlanmaktadır. İbn Cübeyr'e göre Emeviyye Ca-mii'nde kurrâ sabah ve ikindi namazlarından sonra düzenli bir şekilde Kur'an okurdu⁹¹. Özellikle cuma vb. günlerde Kur'an tilâvetine önem verilirdi. Osmanlılarda selâtin camilerinde cüzhan adı verilen kâri namazlardan önce Kur'an'dan birer cüz okurlardı. Selâtin camilerinde cüzhanlar için müstakil kürsüler yapılmıştı. Bunlar vaiz kürsülerinden daha küçük olup genellikle iki duvar arasına yerleştirilmişti. Bazı cami ve türbelerde ise ücretleri bir vakıf tarafından karşılanan ve gece gündüz aralıksız bir şekilde nöbetleşe Kur'an okuyan kâri bulunurdu.

⁸⁹ Bk. Kettâni, 1, 156-159

⁹⁰ Seyahatname, 1, 95

⁹¹ er-Rihle, s. 244 vd

Hız. Peygamberin mescidini süpüren zenci bir kadın veya erkeğin bulunduğu nakledilir⁹². Daha sonra bu iş için hademeler çalıştırılmıştır. Bunların sayısı caminin büyüklüğüne göre değişiyordu. Meselâ 300 (912) yıllarına doğru Kudüs Camii'nde 140 veya 230 hademenin bulunduğu kaydedilmektedir. Hademe sayısının çok olduğu durumlarda iş bölümü yapılıyordu. Kay-yim tabiri ise aslında temizlik, lambaların yakılması, suların taşınması gibi işlere nezaret eden, mum, lamba yağı, temizlik malzemesi vb. cami ihtiyaçlarını tesbit ve temin eden kişiye delâlet ediyor olmalıdır. Bazan imam, hatip, hatta kadı caminin kayyimliğini de yapıyordu. Buna karşılık kayyimler doğrudan doğruya hademelerin yaptığı temizlik işleriyle de uğraşmışlar ve sonraları kayyim tabiri bu mânada kullanılmıştır.

Osmanlı döneminde cami personelinde gerek tür gerekse sayı bakımından önemli bir artışın olduğu gözlenmektedir. Köy ve mahalle camilerinde ücretini cami vakfından alan bir imam ve müezzin bulunmakta, küçük ve geliri sınırlı olan camilerde ise sadece imam görevi ifa etmekteydi. Bunun yanında vezirlerin, ağa ve paşaların, bazı varlıklı kimselerin inşa ettirdiği camilerde cami vakfından ücret alarak görev yapan personel sayısının arttığı görülmektedir. İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde bunun binlerce değişik örneğine rastlamak mümkündür.

Diğer taraftan çok geniş vakıflara sahip selâtin camilerinde görevli sayısı oldukça fazla idi. Meselâ III. Murad'ın Manisa'da inşa ettirdiği Muradiye Camii'nde iki imam, bir hatip, bir vaiz, dokuz müezzin, doksan dört cüzhan, otuz iki hademe olmak üzere toplam 139 kişi cami vakfından çok farklı seviyelerde ücret almaktaydı. Süleymaniye Camii'ndeki görevli sayısı ise daha fazla idi. Süleymaniye Külliyesi'nden ücret alan toplam 936 kişiden 303'ü doğrudan Süleymaniye Camii'ne bağlıydı. Bunların içerisinde imam, müezzin, hatip, vaiz, kayyim, ferrâş gibi cami hizmeti ifa edenlerin sayısı ancak yirmi otuz kadardı. Bunun dışında sayıları yüzleri bulan cüzhan, devirhan, en'âm-han, musallihan gibi hizmetliler ise ilim tahsil edenlere, bazı tarikat erbabına tahsis edilen cüzi burs niteliğinde daha az bir ücret alıyorlardı. XVII-XVIII. yüzyıllarda camilerde kürsü şeyhliği, dersi-âmlık gibi görevlere de rastlanmaktadır. Osmanlılar'da bütün cami personeli askerî* zümre kapsamına alınmış, böylece kendilerine vergilerden muafiyet ve başka imtiyazlar tanınmıştır. Diğer taraftan teşrifat defterlerinde, özellikle selâtin camilerinin vaiz, hatip ve imamlarına devlet protokolünde yer verildiğine dair bilgilere rastlanmaktadır.

Bibliyografya:

İbnü'l-Esîr, en-Nihâye, "dâr" md.; Lisânü'l-çArab, "hrb", "scd" md.leri; Wensinck, Mu'cem, "musalla" md.; M. F. Abdülbâkî. el-Mu'cem, "scd" md.; BA, Cevdet - Evkaf. nr. 721; İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546), tür.yer.; İbn Ebû Şeybe. el-Musannef⁹³, Beyrut 1409/1989, IV, 432-433; Müs-ned, II, 106, 178; III, 404, 434; IV, 85, 229, 247; V, 156, 157, 185, 328; Dârimî, "Mukaddime", 32, 51; Buhârî. "Ezan", 46, 49, 81, "Şalât", 41, 42, 44, 45, 49, 52, 54, 59, 60, 65, 70-72, 74, 77, 83, "Teheccüd" 25, "İtikâf", 17, "İlim", 6, 8, 23, 24, 52, "Ideyn", 7-8, "Mesci-dü Mekke", 1, 6, "Enbiyâ5", 40, "Menâkıbü'l-enşâr", 45, "Cum'a", 11, "Şavm", 68, "Me-kâtib", 1-3, "Ahkâm", 18-29, "Huşûmât", 4, "Sulh", 9-13; Müslim. -Mesâcid", 1-316, "Şifâ tü'l-münâfikin", 82-83, "Hac", 250, 415, 511, 512, "Zühd", 43, 44, "Cihâd", 59, 67, "Mü-sâfirîn", 69-70, 213; İbn Mâce, "Mesâcid", 1-19, "Mukaddime", 17, "Ahkâm", 9; Ebû Dâ-vûd, "Şalât", 13, 46, 199, "Talâk", 40, "Menâ-sik", 94, "Vitir", 14, "îmân", 3, "Büyüc" 37, "cİtk"r 53; a.mlf, el-Merâsîl, Kahire 1310, s. 4; Tirmizî, "Şalât", 126, "CumV", 64, "Nikâh", 6, "Menâkıb", 18; Nesâî. "Tatbik", 78, "Mesâcid", 1-46, "İmamet", 50; Taberânî, e/-Mu'ce-mül-eusat⁹⁴, Riyad 1405-1406/1985-86, I, 143; Heysemî, Mec-ma'u'z-zeuâ'id, II, 46; Ebû Yûsuf, el-Harac, Kahire 1382, s. 138-149; İbnü'l-Kelbî, Kitâbul-Esnam: Putlar Kitabı⁹⁵. Ankara 1969, s. 11, 23-24; Vâkîdî. el-Me-ğâzt, I, 13, 336-337; II, 531-533; İli, 761-762, 875-884, 980, 999;

⁹² Buhârî, "Şalât", 72, 74

⁹³ nşr. Kemal Yûsuf el-Hût

⁹⁴ nşr. Mahmûd et-Tahhân

⁹⁵ trc. ve nşr. Beyza Duşûngen

İbn Hişâm. es-Sîre, Kahire 1355/1936. I, 367; I], 143, 509; IV, 179; İbn Sa'd, et-Tabakât, I. 239-241, 313; II, 37-38; Sahnün, eiMüdevuene, V, 144; İbn Şebbe, Târîhu'l-Medîneti'l-müneuere, I, 57-75; Belâ-zürî. Ensâb, I, 264, 266, 273; a.mlf.. Fütûhu'l-buldan, Kahire 1318-19/1901, s. 12, 42, 122, 137, 285-294, 354-380; Ya'kübt. Târih, II, 60; Taberî, Târih (Ebü'l-Fazl), I, 121; III, 447, 610; IV, 45, 87-88, 361-367, 500; V, 110-111, 234, 355, 369; Mes'ûdî. Mürûcuz-zeheb, Kum 1984, II, 251; III, 158; Kindî, el-Vütât ve't-kudât {Gu-est), s. 428, 443, 444, 469, 487-495; Ebü'l-Ferec e!-İsfahân. el-Eğânt, I, 113; Mâverdi. el-AhkSmus-sultâniyye, s. 130, 248; Ebü Ya'lâ. el-Ahkâmü's-sultâniyye, s. 227; İbn Abdülber. Câmi'u beyânı⁹⁶, Kahire 1975, s. 164, 174-175, 185-186, 305; Hatîb el-Bağdâdî. ei-Fakîh ue'l-mütefakkîh, Riyad 1969, I, 10-12; II, 129-130; a.mlf., Târîhu Bağdâd, I, 73; Serafisî, el-Meb-süt, XXX, 165; Süheylî, er-Rauzü'l-ünûf, IV, 254-255, 261-264, 266-267; İbn Cübeyr. er-Rihle, Beyrut 1400/1980, s. 21-24, 92, 173, 244 vd., 246-254; Yâküt, Mu'cemul-üdebâ', XVIII, 61; a.mlf., Mu'cemü t-buldan, V, 114; İbnü'l-Esir. Üsdü'lğâbe (Bennâ), I, 301-302; III, 92; İbn Ebü'd-Dem. Kitâbü Edebi I-kaza⁹⁷, Dımaşk 1402/1982. s. 109; Hâzin, Lübâbut-te⁹⁸, İstanbul 1324 — Beyrut, ts⁹⁹, I, 108; İbn Battûta, Seyahatname, I, 95; İbn Ke-sîr. Tefsirü't-Kur'ân, II, 229-231; V, 106; a.mlf., el-Bidâye, 210; VII, 21; İbn Haldun. Mukaddime, Beyrut 1967, s. 477, 635; Makrîzî. el-Hı-tat, I, 285-286; II, 244-247, 329-332, 455; 7ec-rid Tercemesi, X, 107; Semhûdî, Vefa*ü'l-vefa*, I, 242; Süyûtî. Hüsnü'l-muhâdara, I, 451; Nu-aymî, ed-Dâris fî târihi'l-medâris¹⁰⁰, Dımaşk 1988, II, 303-370; Ayvan-sarâyî, Hadîkatü'l-ceuâmi', İstanbul 1281, I-II; Mevlâna Şiblî, Asrı Saadet¹⁰¹, İstanbul 1928, I, 169; Ahmed Emîn. Du-ha'l-İslâm, Kahire 1932, II, 52; C. Zeydan. Me-deniyet-i İslâmiyye, V, 251; Osman Nuri Ergin, Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkışafı, İstanbul 1936, s. 78; Mez. el-Hadâretü'l-İslâmiyye, m, 124; Uzunçarşılı, Saray Teşkilâtı, s. 29, 373-374; a.mlf.. İlmiye Teşkilâtı, s. 139; Ro-nart, CEAC, s. 373-376; Muhammed Hamîdul-İah, İslamda Devlet İdaresi¹⁰², İstanbul 1963, s. 118-119; a.mlf., İslam Peygamberi, II, 1121; a.mlf., Le Saint Coran, Paris 1989, s. 294; a.mlf.. İslâm Müesseselerine Giriş¹⁰³, İstanbul 1981, s. 45-73; a.mlf., Hz. Peygamberin Savaşları, s. 262; Celâl Esad Arseven, Türk Sanat Tarihi, İstanbul, ts¹⁰⁴, I, 219; Cezîrî, el-Mezâhibü'l-erba'a, I, 284-291; Buhûş mute-meri risâleti'l-mescid, Mekke 1395/1975, s. 1-568 (Râbitatü'l-âlemil-İslâm'l'nin 15-20 Ramazan 1395/20-25 Eylül 1975te tertiplendiği mes-cidlerle ilgili sempozyum bildirileri!; Ahmed Çelebi, İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi¹⁰⁵, İstanbul 1976, s. 95-107, 228-234; Seyyid Sabık, Fikhü's-sünne, Beyrut 1977, I, 246-259, 535; Fahrettin Atar, telanı Adliye Teşkilâtı, Ankara 1980, s. 153; Muhammed Mahir Hammâde. el-Mektebât fi'l-İslâm, Beyrut 1981, s. 82-86; G. Makdisi. The Rise of Çoi-leges, Edinburgh 1981, s. 10-24; Hüseyin Abdullah Bâselâme, Târîh.u'l-Kâ'beÜ't-Mit'az-za-ma İbaskı yeri yok| 1982, s. 50; Nebi Bozkurt. Asr-ı Saadette Mescid ue Fonksiyonları¹⁰⁶, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Ziya Kazıcı, İslam'ı ve Sosyal Açından Vakıflar, İstanbul 1985, s. 104-110; Erünsal. Türk Kütüphaneleri Tarihi II, tür.yer.; Muhittin Serin, Hattat Aziz Efendi, istanbul 1988, s. 13; Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, II, 242-246; Kettânî. et-Terâfîbü'l-İdâriyye (Özel), I, 156-160, 301-302; II, 29-31, 53-55, 58, 232 233, 301-307; Süheyl Ünver. "Anadolu'da Selçuklu Devleti Beylikleri Resmî Daireleri ve Toplantı Yerlerine Dair", VD, VIII (1969). s. 323-324; Ömer Lutfi Barkan. "Süleymaniye Camii ve İmareti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585-1586)", a.e., IX (1971), s. 134; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", a.e, XIV (1982), s. 15; Ahmet Önkal. "Asr-ı Saadette Mescidin Önemi ve Yaptığı Görevler", Diyanet Dergisi, XIX/ 3, Ankara 1983, s. 49-55; S. M. İmadüddin, "Mosque as a Centre of Education in the Early Middle Ages", IS, XXIII (1984), s. 159-170; Mehmet İpşirli. "Anadolu Kadiaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilâtı Bakımından Önemi", İTED, VIII/1-4 (1984], s. 209; a.mlf., "Şeyhülislâm Sunullah Efendi", TED,

⁹⁶ nşr. Abdurrahman Hasan Mahmûd

⁹⁷ nşr. Muhammed Mustafa ez-Zühaylî

⁹⁸ Mecmu 'a mine't-tefâsîr içinde

⁹⁹ Dâru lhyâi't-türâsî'l-Arabî

¹⁰⁰ nşr. Ca'fer el-Hasenî

¹⁰¹ trc. Ö Rıza Doğrul

¹⁰² trc. Kemal Kuşçu

¹⁰³ trc. İhsan Süreyya Sırma

¹⁰⁴ Maarif Basımevi

¹⁰⁵ trc. Ali Yardım

¹⁰⁶ Yüksek lisans tezi, 1984

sy. 13 (1987), s. 210-211; Feridun Emecen, "Manisa Muradiye Camii İnşasına Dair", a.e., s. 185; "Cami", TA, IX, 255-279; SA, 1, 324-328; Jons. Pedersen, "Mescid", İA, VIII, 1-86; a.mlf., "Masdud", El2 (Ing). VI, 644-677; F. Buhl., "Kudüs", İA, VI, 956; F. Krenkow, "Kütüphane", a.e., VI, 1126; R. Hartmann, "Şam", a.e., XI, 299; M. Uğur Derman, "Arif Efendi, Filibeli", DİA, III, 364.

2- Mimari Tarihi:

Bütün İslâm ülkeleriyle müslümanların bir süre hâkim oldukları yerlerde yapılan camiler mimari bakımdan birbirinden değişik özellikler gösterir. Dünya üzerindeki bütün camilere dair araştırma ve monografiler elde olmadığından cami mimarisinin bütününe ortaya koyacak geniş kapsamlı bir çalışma yapmak şimdiki halde çok güçtür. Bu güçlüğü rağmen evvelce Türk Ansiklopedisi (IX, 257-279) ile İslâm Ansiklopedisi (VIII, 101-112) için tarafımızdan yazılan "Cami" (mimari) ve "Anadolu ve Rumeli'de Türk Mescid ve Camileri" maddeleri, aradan geçen uzun zaman içinde elde edilen yeni bilgiler ve ortaya konan yeni çalışmalarla tekrar işlenerek bu maddenin daha tam olmasına çalışılmıştır. Ayrıca bu maddede adlan geçen camiler hakkında ayrıntılara girilmemiş. camilerin tarihçe ve sanat değerlerinin açıklanması kendi maddelerine bırakılmıştır.

Türk şehirlerinde cemaatin toplandığı, ana ibadet yeri niteliğinde olan büyük camilere, hıristiyanların katedral denilen kiliseleri gibi ulucami, câmi-i kebîr, Osmanlı döneminde sultanlar tarafından yaptırılan büyük camilere ise selâtin camii denilir. Esasında çok daha genel bir anlamı olan ve İran, Hindistan, Arabistan gibi bölgelerde cami mânasında kullanılan mescid kelimesi ise Türkçe'de yalnız küçük ibadet yerlerini ve mahalle camilerini ifade etmektedir. Nitekim Türkiye dışında çok büyük ölçülerde yapılar olmalarına rağmen Medine'de Mes-cid-i Nebevi, Kudüs'te Mescid-i Aksa, İsfahan'da Mescid-i Cum'a vb. pek çok eserde mescid adı ulucami veya selâtin camii mânasında yaşamaya devam etmektedir. Türkiye dışında, Asya'da birçok yerde velî olarak tanınan şahısların mezarı üstünde veya çevresinde kurulan ziyaret camilerine ise meşhed adı verilmektedir. Arap ülkelerinde, açıkta büyük kitlenin topluca namaz kılması için, etrafı bir duvarla çevrilmiş ve içinde sadece kible yönünü gösteren bir mihrap olan yerlere musalla denilmekte, Türkçe'de ise bu terim daha çok bir caminin yanında cenaze namazı kılmak için toplanılan yeri ve burada bulunan, üzerine tabutun konulduğu taşı (musalla taşı, seng-i musalla) ifade etmektedir. Buna karşılık Türkçe'de açık havada cuma ve bayram namazları için büyük kalabalığın ibadet etmesi maksadıyla ayrılan yerlere namazgah denilir. Bunlardan bazıları oldukça geniş olup Okmeydanı Namazgâhi'ndeki gibi mihrapları ve hatta minberleri de vardır. Sadece bir mihrap taşına sahip, çimenlik bir sahadan İbaret olan daha küçük namazgahlar da mevcuttur. Ulucami, büyük camiler, küçük ölçülerdeki mahalle mescid-leri dışında insanların toplu olarak buldukları kervansaray, kışla, esnaf ve sanatkâr hanları vb. bazı binalarda da mescidler bulunmaktadır.

Genel olarak büyük bir cami, onu şehrin kalabalığından ayıran ve gerektiğinde yangınlardan da koruyan bir dış avluya sahiptir. Camiler Türkiye'de doğu-güney arasında bulunan kibleye göre yerleştirilirler. Bu sebeple camilerin ana giriş kapıları ekseriya binanın kuzeybatı duvarında açılır ve giriş kibleyi gösterir. Büyük bir cümle kapısı veya taçkapı ile diğer yardımcı kapılardan geçilen iç avlu veya harem (sahn), iç tarafta sütunlu bir galeriyle çevrilidir ki bunlara revak denir. Bu iç avlunun ortasında abdest almaya yarayan bir çeşme (şadırvan) bulunur-, bu avluya diğerinden ayırmak için şadırvan avlusu da denilir. Avlunun camiye giriş cephesinde uzanan revakı son cemaat yeri olarak adlandırılır. Namaz vaktine yetişemeyenlere veya fazla kalabalıkta içeri giremeyenlerin ibadetine mahsus olan bu kısım, aynı zamanda caminin içine doğrudan doğruya girilmesini önleyen bir ön mekân durumundadır. Tabanı avlu seviyesinden biraz yüksekçe olan son cemaat yerinin kible duvarında genel olarak sağlı sollu birer küçük mihrap bulunur. Ayrıca büyükçe camilerde tekbirleri tekrarlayarak son cemaat yerindekilere duyurmak için kullanılan, bu mihrapların üstlerinde küçük cumbalar biçiminde dışarı taşkın "mükebbire"ler vardır. Son cemaat yerinden esas ibadet mekânına açılan büyük cümle kapısı veya taçkapı, büyük veya sanat değeri olan camilerde itinalı bir işçilikle bezenmiş bir nişin içinde açılmıştır. Camiyi yaptıranın adını ve inşa tarihini veren kitabe de bu girişin üstünde yer alır.

Esas ibadet mekânına Türkçe'de ha-rim denilirse de yabancı dillerdeki "nef", "schiff" karşılığı olarak sahn da denilir¹⁰⁷. Cami mekânının ortasında daha geniş olan ana veya orta sahn bulunur. Bunun tam orta kısmına kubbealtı, yan-lardakilere de yan sahn denir. Namaz esnasında yönelinen kible istikametini belirten

¹⁰⁷ Arapça'da sahn avlu anlamında kullanılır

ve imamın namaza durduğu yer olan mihrap, kible duvarında içeri kavisli bir girinti biçimindedir. Mahiyeti gereği mihrap caminin en süslü kısmını teşkil eder. Bunun önünde caminin esas döşemesinden az yüksek olan bir kademe vardır ki buna da mihrap sekisi adı verilir. Mihrabın sağ tarafında, başlangıçta yalnız cuma namazı kılınabilecek büyük camilerde bulunurken sonraları en ufak mahalle mescidlerine bile konulan minber yer almaktadır. Birçok hallerde çok itinalı bir işçilikle işlenmiş, ahşaptan veya mermerden yapılmış olan minber, bir kapı kemerinin arkasından basamakla çıkılan ve en üst noktasında dört ince sütun veya direğe oturan bir külah ile örtülmüş loca biçiminde bir "köşk'ten ibarettir. Aslı Hz. Peygamber devrinde, üzerinde hutbe okunan üç basamaklı bir merdiven halinde olan minber daha sonra gelişmiş ve Emevî dönemi sonunda camilerde yer almaya başlamıştır. Kiliseden çevrilmiş camilerde minber köşkünün iki yanına birer sancak asılması ve imamın hutbeye bir kılıçla çıkması usulendi. Mihrabın sol tarafında kible duvarına, yan duvara veya payeye bitişik olarak birkaç basamak merdivenle çıkılan bir vaaz kürsüsü bulunur. Bu da ahşap veya mermerden genellikle sanatkârane şekilde yapılmıştır.

Camiye gelen hükümdarların namaz kıldıkları yeri halktan ayıran bölmeye Arap memleketlerinde maksure denilmektedir. Osmanlı döneminde bu kısma ufak bir loca biçimi verilmiş ve yüksekte olmasına özen gösterilmiştir. Hünkâr mahfili adı verilen bu bölüm genellikle caminin sol köşesinde yer alır ve dışarıya doğrudan bağlantılıdır. İlk maksurenin Mescid-i Nebevîde Halife Osman (644-656) tarafından tuğladan yaptırıldığı söylenir. Bunu Velîd zamanında (705-715) Medine valisi olan Ömer b. Ab-dülazîz abanoz ağacından yenilemiştir. İbn Haldun'a göre ise Hz. Ali'nin camide namazda iken bir suikaste kurban gitmesi üzerine Muâviye (661-680), cami içinde halifeye mahsus namaz yerini bir emniyet tedbiri olarak ayırmayı lüzumlu görerek ilk maksureyi yaptırmıştır. Osmanlı dönemi Türk mimarisinde hünkâr mahfilinin dışarıdan girişinde küçük bir saray odası gibi bezenmiş ve döşenmiş bir mekân yer alır. Sultanın camiye geldiğinde kısa süre dinlenmesi için yapılan bu kasr-ı hümâyun (hünkâr kasrı), evvelce Sultan Ahmed Camii ve Yenicami'de olduğu gibi caminin esas kitlesi dışında ona bitişik olurken geç dönem Osmanlı-Türk mimarisinde son cemaat yerinin üstüne alınarak cami mimarisiyle bütünleştirilmiştir.

Caminin içinde müezzinler için ayrılmış yüksekçe bir yer müezzin mahfili olarak adlandırılır. Ancak büyük camilerde rastlanan bu unsurdan başka esas girişin İki tarafında alçak korkuluklarla ayrılmış kadınlar mahfili de bulunur. Cami mimarisinin önemli bir parçası da ezan okunmaya mahsus olan minaredir. Minare İslâm âleminin çeşitli bölgelerine göre değişik biçimler gösterir. Osmanlılarda binanın genellikle sağ tarafında bulunur. Yine sadece Osmanlı selâtin camilerinde iki ve daha çok minare yapılmış olmakla beraber bunlar son derece nâdirdir. Sultanlar ve bazı hanedan mensupları dışındaki kişiler tarafından yaptırılan camilerde birden fazla minare bulunmaması titizlikle riayet edilen bir usuldür. Ancak son yıllarda yapılan modern camilerde minare ve şerefe sayısında bir sınırlama ve ölçü kalmamıştır.

Camiler genellikle tek başına yapılar halinde olmayıp bilhassa Türkler'de imaret, külliye veya manzume adları verilen çeşitli vakıf binalardan oluşan bir yapı topluluğunun merkezini teşkil ederler. Böylece camilerin etrafında onlara ek olarak yapılmış arasta (çarşı), dârüşşifâ, hamam, hazîre, türbe, medrese, sıbyan mektebi, kervansaray, kütüphane, mu-vakkithâne, sebil, tabhâne, aşhâne-ima-ret gibi vakıf yapılar da bulunur. Osmanlı döneminde şehirler arası ana kervan ve sefer yolları üstünde, özellikle XVI. yüzyılda durak yerlerinde menzil külliyelerinin de inşa edildiği görülür ki bunların da merkezlerini bir cami teşkil eder.

A- İslâmiyet'in Doğuşunda İlk Camiler.

İslâmiyet'in Mekke döneminde toplu ibadet için belirli bir bina yapılmadığı bilinmektedir. Hz. Peygamber, hicret sırasında Medine'ye girmeden bir süre kaldığı Küba'da daha sonra "Takva Mescidi" adıyla da anılan ilk ibadet yerini kur-durmuştur. Bununla birlikte İslâm dünyasının ilk camii olarak Medine'deki Mes-cid-i Nebevi kabul edilir. Burada Hz. Pey-gamber'in kalması için bir mesken yapılırken ilk önemli caminin de temeli atılmıştır. Etrafı 3 arşın derinliğinde taş temeller üzerinde bir adam boyu kadar yükseklikteki kerpiç duvarların sınırladığı bir avlunun bir kenarı boyunca, içinde Hz. Peygamber ve ailesinin barınacağı odalar sıralanmıştı. Kudüs yönündeki kuzey duvarın iç tarafına ise ibadet edenleri güneşten

korumak üzere hurma ağacından direklere oturan ve hurma dallarından ibaret basit bir çardak kurulmuştu. Kible 624'te Kudüs'ten Mekke'ye çevrildikten sonra avlunun güney duvarı önüne de yeni bir çardak yapılmıştır. Bu ilk cami, önce Hz. Osman, daha sonra 706-709'da Emevî Halifesi Ve-lîd, VIII. yüzyılın İkinci yansında Mehdî-Billâh tarafından yapılan yenileme ve eklemeler, XIII. XV ve XIX. yüzyıllardaki tamirlerden sonra ilk yapısının bütün izlerini tamamen kaybetmiştir. Sadece yazılı kaynakların yardımıyla tanınan bu caminin basit şemasının ilk camilerin planlarının belirlenmesinde büyük rol oynadığı, hatta İslâm mimarisinde daha sonra yapılan ibadet yerlerine ilham kaynağı olduğu kabul edilir. Birtakım ihtiyaçların en basit biçimde cevaplandırılmasından doğan, ortasında avlu şeklinde açıklık olan ve direklere oturan bir çardak veya damdan ibaret bu yapı tipinin bazı Batılı sanat tarihçilerinin iddia ettikleri gibi İlkçağ'ın Helenistik çarşı tesislerine yani agora mimarisine dayanmadığı da açıkça bellidir. Medine'deki bu ilk ibadet yeri, ondan sonra gelişen cami mimarisine ön örnek (prototip) olmuştur denilebilir.

İslâmiyet ilk fetihlerle yayılmaya başladığında İslâm ordularının gittiği yerlerde kurulan ilk camiler ordugâh camileri olmuştur. Böylece Arap yarımadasında ordugâh şehirleri olarak kurulan Basra, Küfe ve Mısır'da Kahire yakınında Fustat'ta bu türden camiler inşa edilmiştir. Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın 639'da yaptırdığı ve Muâviye zamanında yenilendiği bilinen Küfe Camii, etrafı çevrili bir avlu ile bunu kısmen gölgelendiren bir çardaktan ibaret olmakla beraber bu çardağı taşıyan destekler artık hurma ağacı gövdeleri değil, yakındaki antik Hira şehri harabelerinden getirilmiş mermer sütunlardı. Amr b. Âs'ın 642'de Fustat'ta yaptırdığı Amr b. Âs Camii, çeşitli değişiklik ve tamirlerle zamanımıza kadar gelmiştir. Bugünkü mimarisinin ilk yapısından pek farklı olmadığı belirtilen bu camide başlangıçta kible yönünü duvara yapıştırılmış bir taş gösteriyordu. Mak-rîzrye göre ilk mihrap bu camide Muâviye zamanında 673'te Meşleme tarafından bina büyütülürken yapılmıştır. Başka tarihçilere göre ise ilk mihrap Ömer b. Abdülazîz tarafından Mescid-i Nebevînin tamirinde yapılmıştır. İlk ölçüleri çok küçük olan Amr b. Âs Camii'nde harim, direklerle ayrılmış nef veya sahnlardan ibaretti. Amr'ın yaptırdığı minberin Halife Ömer'in emriyle yıktırılmasından az sonra Nubia Kralı Zakharia'nın (Zekeriyâ) hediyesi olan yeni bir minberin aynı camiye konulmuş olması, buna daha en erken devirlerde bile önem verilmeye başlandığını gösterir.

İlk camilerde ezan yüksekçe bir yerden, bilhassa damın üzerinden okunuyordu. Kaynaklarda Hz. Bilâl'in ezanı Mescid-i Nebevînin kible tarafında, üzerine ipe tırmanarak çıktığı, "üstüvane" olarak anılan silindirik biçiminde yüksek bir yerde okuduğu kaydedilir ki bunu minarenin ilk şekli olarak düşünmek mümkündür¹⁰⁸. İbnü'z-Zeyyâta göre daha 656'da Amr b. Âs Ca-mii'nin dört köşeli bir minaresi vardı. Mak-rîzrye göre ise Muâviye zamanında bu caminin dört köşesine dört minare eklenmiştir ve bunlar İslâm mimarisindeki ilk minarelerdir. Âdeta Müslümanlığın bir zafer anıtı görünümünde olan minarenin Arap ülkelerinde kare biçimde olmasına karşılık Asya-Türk minarelerinin yuvarlak gövdeleri vardır. Minarelerin süslemeleri de ülkelere göre değişik olduğu gibi sayıları ve cami binasına göre yerleştirilmeleri de farklılıklar gösterir.

İslâmiyet güçlendikçe fethedilen topraklardaki diğer dinlere ait ibadethanelerin cami haline getirilmesinden de kaçınılmamıştır. Hatta başlangıçta bazı eski ibadet yerleri paylaşılacak suretiyle hıristiyanlarla beraber kullanılmıştır. Hu-mus'ta loannes Kilisesi'nin dörtte biri. Halep'te bir kilisenin yarısı müslürrtan-lar tarafından cami olarak kullanılmıştır. Hama'da ise Kenîsetü'l-uzmâ (büyük kilise) 636-637'de camiye çevrilmiştir. Ayrıca yerli halkın çok eski devirlerden beri kutsal saydığı yerlerdeki binaların cami haline getirilmesine veya buralarda yeni bir cami kurulmasına da özel bir önem verilmiştir.

B- Erken İslâmî Dönem.

Erken İslâmî devirdeki camilerde Arap sanatı unsurları hâkim olduğundan bu dönemdeki camilere "Arap âlemi camileri" de denilebilir. Bu ilk safhayı, birbirini takip eden iki büyük İslâm devleti zamanında coğrafi bölgelere göre ele almak gerekir.

¹⁰⁸ Kettânî, I, 161-162

1- Emevîler Devri.

İlk İslâmî ibadet yerleri son derece gösterişsiz ve sade. yalnızca namaza duran müminleri dış tesirlerden korumak gayesiyle yapılmış tesislerdi. Emevîler döneminde (661-749), Antikçağ'ın büyük eski sanat merkezlerini ele geçirerek yayılan bu devletin sınırları içinde öncekilerden daha iddialı ve sanat eseri hüviyetine sahip yapıların meydana getirildiği görülmektedir. Bu durum, muzaffer İslâm inancının ele geçirilen yabancı topraklarda temsil edilmesi için haşmetli ve ifadeli yapılara ihtiyaç duyulmasıyla açıklanabilir. Başşehirin 661'den itibaren Şam'a nakledilmesiyle başlayan imar çalışmalarında çevredeki yerli halktan olan ustalardan da fayda la nılmıştı. Bizanslı Ortodoks, Suriyeli Nestûrî ve Süryânî. Mısırlı Kopt, İranlı SâsânîT usta ve sanatçılar bu yeni yapılarda sahip oldukları bilgi ve tecrübelerini ortaya koyarlarken aynı yerdeki veya yakın çevrede bulunan Eskiçağ'lara ait işlenmiş parçaları da devşirme malzeme olarak tekrar kullanmaktaydılar.

a- Doğu Akdeniz - Arap Yarımadası.

İlk fetih yıllarında acele olarak yapılan ordugâh camileri, Emevîler döneminde daha esaslı biçimde yeniden inşa edilmiştir. Böylece beş sıra sütunlu, tavanı tik ağacından kirişli ve duvarları tuğladan Basra Camii 665'te, kemersiz, tavan kirişleri doğrudan sütunlara oturan, beş sıra sütunlu Küfe Camii 670'te, Amr b. Âs Camii 673'te ve Medine'deki Mescid-i Nebevi 709'da yenilenirken başka yerlerde de büyük ölçülerde temelden yeni ibadet yerleri yapılıyordu. 717-720 yılları arasında yapılan Remle Camii'nin muazzam bir mihrabı ile kare planlı yüksek bir minaresi vardı. Yalnız burada iki istisnaya da işaret etmek gerekir. Aslında Kur'an'ın ifadesine göre yeryüzündeki ilk ibadethane olan Mekke'deki Kabe ile¹⁰⁹, etrafını çevreleyen revaklı büyük bir avlu ve minarelerden meydana gelen Mescid-i Haram bir cami sayılamayacağı gibi Emevîler döneminin önemli eserlerinden yanlış olarak Ömer Camii olarak da adlandırılan Kudüs'teki Kubbetü's-sahre de yapı bakımından gerçek bir cami değildir. Mervân'ın oğlu Abdülme-lik'in buradaki kutsal kayanın üstünde 691'de kurdurduğu Kubbetü's-sahre Kabe gibi bir ziyaret ve tavaf yeridir. Geç İlkçağ ve Bizans mimarilerindeki merkezî planlı yapılar tipinde inşa edilen bu önemli bina. ancak yapılış gayesinin değişik oluşu yüzündendir ki bu dönemin cami mimarisinde bir tesir gösteremeyerek tek kalmıştır. Fakat yine Kudüs'te, bununla aynı yüksek düzlük üzerinde bulunan ve evvelce Bizans İmparatoru Iustinianos zamanında (527-565) yapılan Meryem Kilisesi'nin yerinde yine Abdülmelik tarafından 702'de yaptırılan Mescid-i Aksa, kible duvarına dikey olarak uzanan birçok sahnalı bir yapıdır. Bu bakımdan erken hıristiyan mimarisindeki çok nefli bazilikaları andırır. 771, 831, 1187 ve 1236 yıllarında çeşitli tamirler gören ve genişletilen bu büyük caminin kible duvarı boyunca enlemesine uzanan bir sahnı olup hıristiyan yapılarının "transept" adı verilen mekânını hatırlatır. Bunun tam ortada, mihrabın hizasında ana sahnla birleştiği yerde meydana gelen kare planlı bölüm bir kubbe ile örtülmüştür. Halifeye mahsus bir maksure olduğu bilinen bu kısım, bu şekilde uzun süre cami mimarisinin ön planda gelen bir unsuru olarak İslâm mimarisine yerleşmiştir.

Şam'da I. Velîd'in. evvelce Roma dönemine ait bir Jüpiter mabedinin yerinde kurulmuş olan Hagios Iohnes Prodromos Kilisesi'ni yıktırarak 706'da yaptırdığı. Emeviyye Camii de denilen Ümey-ye Camii, cami mimarisine geniş ölçüde tesir eden en eski Emevî camilerinden biri olarak kabul edilir. Cami 1894'te yanmış ve İstanbul'dan gönderilen Türk mimarlar tarafından tamir edilmiştir. Burada genişliğine yayılan içten dört tarafı revaklı bir avlu mevcuttur. Dışarıdan avluya açılan cümle kapısının üstünde masif bir kule halinde bir minare yükselmektedir, diğer minareler daha geç devirlere aittir. Harim kısmı, at nalı biçimindeki kemerleri taşıyan iki sütun dizisi ile kible duvarına paralel, üstü ahşap çatılı¹¹⁰ üç sahn halinde enine doğru uzanır. Harime açılan cümle kapısından oldukça süslü mihraba uzanan ana eksen, caminin orta kısmını esas sahnalara çapraz bir sahn halinde kesen bir dehlizle belirtilmiştir. Bunun mihrap önündeki ucunda, dört payeye dayanan dört kemerin taşıdığı kubbeli bir maksure yer alır. Eksen üzerindeki uzun ve daha yüksek çatısı ile önemi belirtilmiş olan sahn, kubbeli maksure ve bunun da nihayetindeki mihraptan meydana gelen mimari kompozisyon, bütün Emevîler devri cami tipinin karakteristik bir unsuru olarak daha sonraki camilerde de tesirini göstermiştir. Ancak bu mimari kompozisyonun, kökü Helenistik sarayların kabul

¹⁰⁹ Bk. Âl-i İmrân 3/96

¹¹⁰ Çatılar 1894 yangınından sonra yeniden yapılmıştır

salonlarına dayanan Emevîler dönemi saraylarının ilhamı ile ortaya çıkmış bir özellik olduğu yolunda J. Sauvaget tarafından 1947'-de ortaya atılan görüş, delillerinin yetersizliği yüzünden pek kabule şayan olmamıştır. Emevîler dönemi cami mimarisinin karakteristik bir vasfı olan ana eksen üzerindeki geniş ve çatısı binayı örten diğer çatı seviyelerinden yüksek olan boyuna sahnın. Hıristiyan bazilikalarının mimarisine bir benzerlik göstermesi bakımından bu camilerde bir dereceye kadar bir bazilika karakteri de olduğu ileri sürülmüştür. 670'te yenilenen Küfe Camii'nin kemersiz olarak doğrudan doğruya beş sıra sütuna dayanan ahşap düz tavanlı olmasına karşılık bu dönemin hemen bütün camilerinde eksen üzerindeki yüksek çatılı sahn veya dehlizin mevcudiyeti tesbit edilebilmektedir. Velîd b. Abdülmelik veya kardeşi Süleyman devrine ait Halep Ulucamii (XV. yüzyıldaki durumu), Rusâfe Camii (728), II. Mervân'ın (744-750) yaptırdığı Harran Ulucamii. II. Yezîd'in 720-721'de yaptırdığı veya minare ilâvesiyle tamir ettirdiği Busrâ Camii ve tarihi bilinmeyen Der'â Camii hep bu özelliği gösterir. Ancak bunu umumi-leştirilmenin doğru olmayacağı da muhakkaktır. Nitekim Bağdat ile Basra arasında Haccâc tarafından 702'de yaptırılan Vâsıt Camii kalıntıları, ortada geniş bir eksen sahnı izine rastlanmamıştır. Burada 103 x 104 m. ölçüsünde-ki revaklı kare bir avluyu, eşit aralıklı beş sıra direkli bir harim kısmı takip etmektedir. Kible duvarında herhangi bir mihrap izine rastlanmamış olmasına karşılık burada bir maksure bulunduğu tahmin edilmektedir. Vâsıt Camii, 1009 ve 1343'te tamamen yeniden iki defa daha yapıldığından ilk mimari karakterini daha fazla tesbit mümkün değildir. Cami 916-da yapılan minaresiyle birlikte 1009'da yıkılmış, kible yönü değiştirildikten sonra aynı mimari biçimde tekrar inşa edilmiştir. Son Emevî halifesi Me'mûn'un oturduğu Harran'da II. Mervân'ın yaptırdığı ve Selâhaddîn-i Eyyûbrn'in tamir ettirdiği büyük camiden İbn Cübeyr de bahseder. Geniş kemerleri olan bu caminin paralel dört sahnı, geniş bir avlusu vardı. Minaresi ise avlu cephesi dışında eksene uyulmaksızın yapılmıştı. Günümüze bazı izleri kalan bu çok eski caminin kalıntıları son yıllarda ortaya çıkarılmıştır. Bu döneme ait kare planlı, dış cepheleri pencereler ve mimari süslemelerle bezenmiş, yüksekliği 30 metreyi aşan bir minare, cami kısmı ortadan kalkmış olarak Remle'de bulunmaktadır.

Süleyman veya Velîd'in yaptırdığı Halep Ulucamii ise 962'de Seyfûddeve, 1169'da İsmâîlîler tarafından yakılması üzerine Nûreddin Zengî tarafından tamir edildikten sonra 1285'te bir tamir daha görmüş, eksendeki çatısı XV. yüzyılda yükseltilemekle beraber esas mimarisini günümüze kadar korumuştur. Emevîler döneminde yapılan pâyeli ve düz damlı camilerin yüksek minarelerinin günümüze kadar gelmelerine karşılık esas cami binalarının ancak kazılarda kalıntıları tesbit edilebilmiştir. Fırat ırmağı kıyısında Rakka'da yapılan kazılarda biri sur içinde Abbasî dönemi, diğeri sur dışında Emevî dönemine ait olmak üzere pâyeli iki cami kalıntısı bulunmuştur. Emevîler devrine ait kasır-lardaki camilerin ise çok küçük ölçüde olmakla beraber bir mihrap ile kible duvarına paralel bir veya iki kemerle ayrılmış sahnlardan ibaret oldukları Kusay-rû'l-hallâbât, Hırbetü'l-minye, Ümmü'l-Velîd ve Cebeliseys kasırlarında görülen örneklerden anlaşılmaktadır.

b- Kuzey Afrika.

Tunus'ta Kayrevan'da Ukbe b. Nâfi' tarafından 670'te bir ordugâh camii olarak yaptırılan Sîdî Ukbe Camii (Kayrevan Ulucamii). 693-697'de yeni baştan inşa edilmiş ve 724'te de bina kuzey istikametinde genişletilerek bugün hâlâ duran masif minare yapılmış, nihayet 836'da yeni ilâvelerle zenginleştirilmiştir. Daha birçok tamire rağmen Sîdî Ukbe Camii orijinal planını kaybetmemiştir. Topografya gereği dış çevresi düzensiz olan caminin avlu cümle kapısı üstünde, dört köşe ağır bir kale burcu görünümünde olan, üst kısmı modern bir minare yükselir. Etrafı iki sütun sırası ile çevrili olan revaklı avlu. Emeviyye Camii'nde olduğu gibi enine değil derinliğine uzanır. Çok derin olan harim de kible duvarına dikey sıralanan kemerler ve sütunlarla ayrılan sahnlardan meydana gelmiştir. Esas eksen üstünde uzanan orta geniş sahnın gerek cümle kapısı önündeki gerekse mihrap önündeki uçları iki kubbe ile örtülmüştür. Dikey sahnları ile Mescid-i Aksâ'yı hatırlatan bu camide kible duvarı boyunca enlemesine bir sahnın, bir tran-septin uzandığı da görülür. Üstünü düz bir damın kapattığı, dış görünüşü âdeta bir kaleyi andıran camide at nalı kemer kullanılmış, ancak iki kubbesiyle orta sahnın örtüsü binanın diğer çatı seviyesini aşmıştır. Mihrabın çinilerle kaplı olması bu kısma artık özel önem verildiğini gösterir. İslâm sanatının oymalarla süslenmiş en eski ahşap minberi de

bu camide bulunmaktadır. Aynı mimari özellikler, Tunus'ta Emevî Valisi İbnü'l-Habhâb tarafından 732'de yaptırılan ve Ağlebîler'den Ebû İbrahim Ah-med'in 863'e doğru tamir ettirdiği Zey-tüne Camii'nde de görülür. Buradaki maksurenin tromplu kubbesi 864'te yaptırılmıştır.

c- Endülüs.

Emevîler dönemi cami tipinin tesirlerini Endülüs'te de (ispanya) bulmak mümkündür. Bu hususta tek ve klasik örneği, en eski kısmının inşasına I. Abdurrahman zamanında 785-786'da başlanan Kurtuba Ulucamii teşkil eder. Aslında avlulu ve harım kısmı sütunlu olan bu cami Emeviyye Camii örnek alınarak yapılmıştı. Yapı. revaklı bir avludan sonra kible duvarına dikey uzanan on bir sahnadan ibaret bir hari-me sahipti. II. Abdurrahman 833'te caminin kible duvarını sekiz sütun sırası ilâve ederek ileriye doğru uzatmış. II. Hakem 961'de kible duvarını bir miktar daha ileri alarak son mihrabı yaptırmış. bunun önü Bizans'tan getirtilen bir ustanın eseri olan mozaiklerle süslü muhteşem bir kubbe ite örtülmüştür. 987'de İbn Ebû Âmir el-Mansûr camiyi bu defa doğu tarafına, yine kible duvarına dikey sekiz sahn halinde uzanan büyük bir kanat eklemek suretiyle genişletmiştir. Ancak mihrap eski yerinde bırakıldığından cami simetrisini kaybetmiştir. Bu genişlemeler avlulu, pâyeli Emevî cami tipinin bütünlüğünden birşey kaybetmeden ve estetik değerini bozmadan etrafa açılmaya, yayılmaya ne derece uygun olduğunu göstermesi bakımından çok önemlidir. Emeviyye Camii'nde olduğu gibi sahnların üstleri çifte meyilli çatılarla örtülüdür. Avlu kapısına bitişik olarak I. Hişâm'ın yaptırdığı minarenin yerinde [II. Abdurrahman'ın inşa ettirdiği dış yüzleri tezyinatlı dört köşe muhteşem minare, cami kilise haline getirildiğinde 1893'te yıktırılmış olmakla beraber onun benzeri olan İşbîliye'-deki (Sevilla) Giralda adı verilen minare bu hususta bir fikir verebilir. Bir sütun ormanı halinde yayılan mekân, sayıları 500'ü bulan kemerleri ve bunların renkli tezyinatı ile göz alıcı bir tesire sahiptir.

Endülüs Emevîleri Pirene dağlarını aşarak Güney Fransa'ya girdikten sonra burada kurdukları kısa hâkimiyetleri sırasında VIII. yüzyıl başlarından 759'a kadar bazı izler bırakmışlardır. Arbüne'de (Narbonne) müslümanlardan kalan izlere rastlandığı gibi bu bölgede bir kazı sonunda büyük bir caminin temel kalıntıları da meydana çıkarılmıştır.

2- Abbasîler Devri

a- Mezopotamya ve Arabistan.

Abbâsîler'in (750-1258) ilk yıllarında başşehir olan Bağdat'ta Man-sûr'un 766'da yaptırdığı cami, 96 m. boyunda ve büyük ihtimalle Emevîler dönemi camileri biçiminde idi. Yalnız burada çatıyı tik ağacından ahşap direkler taşımaktaydı. Bu cami 807'de Hârûnürreşîd tarafından tuğladan yeniden yapılmış, 875 ve 893'te genişletilmiş, fakat XIV. yüzyılda Moğol istilâsı sırasında yıkılmıştır. Abbasîler devrinin bu ilk camiinden kalan tek hâtıra, oradaki Haseki Camii'nde zamanımıza kadar korunan yekpare Musul mermerinden oyulmuş mihraptır. Burmalı iki sütunun taşıdığı istiridye kabuğu şeklindeki bir yarım kubbecikten ibaret olan bu mihrap, artık bu unsura ayrı bir önem verildiğini açıkça gösterir. Abbâsîler'in hizmetindeki Türk askerleriyle halk arasında çıkan anlaşmazlıklar yüzünden başşehirin, Dicle kıyısında kurulan ve 883'te terkedilen Sâmer râ'ya nakli ile Mü-tevekkil-Alellah'ın orada yaptırdığı muazzam Sâmer râ Ulucamii'nin harabesi henüz durmaktadır. 180 x 260 m. ölçüsünde. 100.000'in üstünde bir cemaatin namaz kılmasını mümkün kılacak bir genişlikte olan bu caminin planı Emevîler dönemi cami tipine uygundur. Vâsıt Camii'nde olduğu gibi dış duvarlar burç şeklinde taşkın payelerle takviye edilmiş, etrafı revaklı bir avluyu takip eden iç kısımdaki sütunların yerini ise kitlevî görünüşlerinin yuvarlatılması suretiyle hafifletilmiş kalın tuğla payeler almıştır. Eski Bâbil zikkuratlarından ilham alınarak yapıldığı tahmin edilen garip minare ise caminin dışında ve yapıdan ayrıdır. Melviye adı verilen koni biçimli minarenin merdiveni dıştan hele-zonî bir rampa halinde yükselir. Bu minarenin tek benzerine, Sâmer râ'nın az ilerisindeki Ebû Dülef Camii'nde rastlanır. Bu caminin Öncekinden farkı, desteklerin üstünde çatıları tutan kemer dizilerinin oluşudur. VIII. yüzyıla ait Rak-ka Camii ise kalın payelerin ayırdığı kible duvarına paralel üç sahm ile bir yenilik göstermemektedir.

b- Mısır.

Mısır'da Tolunoğulları Devleti'ni kuran Türk asıllı İbn Tolun tarafından 877-879'da Kahire'de yapılan ve banisinin adıyla anılan cami, birtakım yenilikler ihtiva etmesi bakımından önemlidir. Planı. Emevîler dönemi geleneğine uygun olarak çift sütun dizili revaklı bir avlu ile kible duvarına paralel beş sahndan¹¹¹ ibaret olmakla beraber köşeleri yuvarlatılmış payelerin üstlerindeki kemerler kırık sivri kemerlerdir. Burada ayrıca caminin dış görünüşünün bir kaleyi andırmasından vazgeçilmiş ve duvarlarda dışarıya pencereler açılmıştır. Abbasîler döneminde Türkler'in nüfuz kazanması ile Sâmerrâ'ya gelen alçıdan duvar süslemesi motiflerinin benzerleri İbn Tolun Camii'nde de görülür. Alt tarafı dört köşe. üstü yuvarlak, dıştan rampalı minare İse bir dereceye kadar Sâmerrâ'nın Melviye'sini andırmaktadır.

c- Horasan ve İran.

Müslümanlığın doğu istikametinde Asya içlerinde yayılması ile birlikte buralarda da camiler yapılmıştır. Ancak bu ilk eserlerden zamanımıza kadar gelen örnekler tanınmamaktadır. Ebû Müslim'in 750'ye doğru Merv'de, üç büyük camiden Yenicami adıyla meşhur olanını yaptırdığı söylenir. Bir rivayete göre yine Ebû Müslim, başka bir rivayete göre ise Saffârî Emîri Amr b. Leys (879-901) Nişâbur'un ilk cuma mescidinin kurucusudur. Ebü'l-Kâsım es-Sehmîn (ö. 1036) Târîhu Cürcân'm-da (s. 16 vd.), Cürcân'da Emevîler dönemine ait en eski camilerin yirmi altısının adları ile bir listesi bulunmaktadır. Ahşap direkli oldukları sanılan bu avlulu camilerin benzerleri Cürcân'da, Basra körfezinde Sîrâfta, Bağdat'ta bulunmuş ve yine aynı körfezde Bahreyn adasında Menâme yakınında harabesi görülen 1340 tarihli, oymalı ahşap direkli ve kirişli cami, erken İslâmî dönemde Güney Mezopotamya ve İran'da çok yaygın olan eski bir cami tipinin devamına delil olarak gösterilmiştir. Ancak İran bölgesinde bu dönemde yapılan camilerin hepsinin ahşap direkli olmadığı da muhakkaktır. Nitekim Makdisî'ye (X. yüzyıl) göre Persepolis harabeleri yakınında İstahr'daki cami mermer sütunlu idi. 1220'de Moğollar tarafından yıkılan Belh Camii'nin de mermer sütunlu olduğunu İbn Battûta bildirmektedir. Afganistan'ın kuzeyinde Özbekistan sınırı yakınında Belh (Veziirâbâcl) şehrinde 1968'den sonra ortaya çıkarılan Hacı Piyad Camii'nin VI-II-IX. yüzyıllara, Abbasîler dönemine ait olduğu tahmin edilmektedir. Klasik pâyeli camiler tipinde olmakla beraber bazı yenilikler de ihtiva eden bu yapının destekleri yuvarlak olup bunların bilezikler halinde başlıkları vardır. Üzerlerine atılmış kağıt sivri kemerler, harimi örtün düz çatıyı taşıyordu. Bu camide ilgi çekici başka bir husus da paye gövdelerinin, başlıkların, kemerlerin alt yüz-leriyle alınlarının sıva üzerine tamamen kabartma bezemelerle kaplanmış olmasıdır. Belhteki bu cami basit, çok pâyeli, düz damlı ibadet yeri mimarisinin Asya'da gösterdiği gelişmeyi belli eden önemli bir eserdir.

Çok eski bir mimari geleneğe sahip olan İran'da, bilhassa Sâsânîler döneminden kalan kubbeli âteşkedelerin bir mihrap ilâvesiyle cami haline getirildiği ileri sürülmüştür. Yerli yapı sanatında, kuvvetli bir tonoz ve kemer bilgisinin varlığına rağmen. İran'da pâyeli-avlulu cami tipinin başlangıçta hâkim olduğu açıkça görülür. Damgan'da 750-786 yılları arasında yapılan Tarikhâne Camii, etrafı kemerli revaklarla çevrili dört köşe bir avlu ile üç sahnalı. tonozlu bir harim-den ibarettir. Yuvarlak, bodur ve satırları çıplak tuğla payeler, kible duvarına dikey uzanan sivri kemer dizilerini taşır. Kare planlı ilk minaresi (şimdiki yuvarlak minare yenidir) cami binasından ayrıdır. 875'te Amr b. Leys'in yaptırdığı Şîraz'daki Câmî-i Atık¹¹². halen duran harim kısmından anlaşıldığına göre, o bölgede sütun bulunmadığından taştan örme payelerden ve sivri kemerlerden ibaretti ve üstü ahşap bir çatı ile kapatılmıştı. Avlulu tipin yeknesaklığının yer yer ufak teferruat değişiklikleriyle giderildiğinin güzel bir örneğini, X. yüzyıla ait Nâîn Camii gösterir. Etrafı revaklı avluyu takip eden derinliğine üç sahnalı harimi, değişik kesitli payelerle bölümlere ayrılmıştır. Ahşap üzengili başlıklı payeler, sivri kemerler, mihrap, maksure zengin alçı kabartma tezyinat ile kaplanarak iç görünüşün yeknesaklığı giderilmiştir. Bu caminin bir benzeri Hazar denizi kıyısında Demâvend-de bulunmuştur (XI. yüzyıl], İsfahan Cuma Camii de (Mescid-i Cum'a) Abbasî Halifesi Mansûr zamanında 760-762'de yapıldığında diğer avlulu-pâyeli camilerden farksızdı. Makdisî, sütunları sıvalı ve 70 arşın boyunda minaresi olan bu on dokuz sahnalı camiden bahseder. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah zamanında yapılan ilâveler,

¹¹¹ Avluya komşu bir sütun dizisi sonra kaldırılmıştır

¹¹² Mescid-i Cum'a

camii mimarisinde yeni bir cereyanın başladığını açıkça gösterir. 1121'de Abbasîler dönemine ait pâyeli kısmın yanması ve birçok ek ve tamirler, İsfahan Cuma Camii'nin yeni karakterine daha uygun düşmesini sağlamıştır. A. Godard tarafından ortaya atılan ve yeter derecede inandırıcı olmayan bir faraziyeğe göre mahallî İran mimarisinde çok yaygın bir unsur olan eyvan, camii mimarisinde çok erken dönemlerden başlayarak kullanılmıştır. 951 tarihine ait Niriz Camii'nde (Mescid-i Cum'a), harim yerinde ortada 18 m. derinliğinde büyük bir eyvan görülür. Sonraları çok değişen bu caminin ortasında kalan, avlu yüzü açık bu eski eyvanın, aslında müslü-manlar için ibadet yeri haline getirilmiş eski bir Sâsânî eyvanı olması da mümkündür.

C- Orta İslâmî Dönem.

Türkler'in İslâm âleminde önemli bir mevki almaları ile Arap camii mimarisi geleneği yanında bir de Türk camii tipi geleneği ortaya çıkmıştır. Bazı ülkelerde ise, Memlûk mimarisinde olduğu gibi. bunların birbirlerine veya Hindistan'da görüldüğü üzere yerli mimari üslûplara karışarak yeni tipler meydana getirdikleri de olmuştur. Bunları karma üslûp gösteren camiler olarak incelemek mümkündür.

1- Arap Dünyası

a- Fâtımîler Devri.

Ubeydullah el-Mehdî (909-934) tarafından X. yüzyıl başlarından itibaren Kuzey Afrika'da yayılan Şîlik, Mehdiye'nin başşehir yapılması ile kuvvetlendi. Bu sırada inşa edilen Mehdiye Camii, halifelik iddiasında bulunan Mehdi'nin merkez camii idi. Mehdiye Camii'nin planı bütünüyle Mağrib geleneğine uygundur. Kibleye dikey dokuz sahnadan ortadaki geniş ve iki ucu kubbeli olup kible duvarı önünde ise enine geniş bir sahnı vardır. At nalı biçimindeki kemerleri taşıyan sütunları eski harabelerden toplanarak yeniden kullanılmıştır. Caminin avludan taşkın bir cümle kapısı vardır. 969'da Mısır'ı alan Fatimî kölelerinden Cevher es-Sıkkîlî, bugünkü Kahire'yi kurarken yeni idarenin ilk büyük camii olarak, eski Kopt kiliselerinin sütun ve başlıklarını kullanıp 972'de biten Ezher Camii'ni yaptırmıştır. Sonraları aynı zamanda medrese olarak kullanılan bu camii, etrafı re-vaklı büyük bir avlu (Azîz-Billâh zamanında [976-996] revaklar öğrencilerin barınması için avlunun daraltılması pahasına genişletilmiştir) ve kible duvarına paralel beş sarıdan ibaret olup ana eksen üzerinde iki kubbeli geniş eksen sahnı mevcuttur. İran'dan gelen bir tesirle kubbe intikali kırık sivri kemerli tromplarla yapılmış, aynı şekil sahn kemerlerinde de kullanılmıştır. Ayrıca kible duvarına bitişik iç köşelerde birer kubbe olduğu bilinmektedir ki bu da eski geleneklere bağlı pâyeli camii tipinde uygulanmış bir yeniliktir. Aynı yenilik, 991'-de Aziz - Billâh'ın Kahire'de yaptırmaya başladığı, ancak 1012'de Hâkim - Biem-rillâh zamanında biten Hâkim Camii'nde de görülür. O zamana kadar hiçbir camide rastlanmayan son derece temiz ve itinalı bir taş işçiliği, bu malzemeyi eskiden beri kullanmakta büyük ustalık gösteren Suriye veya Güneydoğu Anadolu işçilerin burada çalıştıkları ihtimalini akla getirir. Camii yapıda 1010'-da ve 1084'te Bedr el-Cemâlnin, 1304'-te II. Baybars'ın yaptırdığı ekler dikkate alınmazsa revaklı avlulu pâyeli camidir. Ancak avlunun giriş cephesi, taşkın cümle kapısı ve iki köşedeki minare ka-ideleriyle dış mimari fikrinin başlangıcına işaret eder. Harim, kible duvarına paralel sivri kemerli beş sahna ayrılmıştır. Ana eksen üzerinde ise kalın payelerle sınırlanan yüksek çatılı eksen sahnı uzanmaktadır ki bunun da mihrap ucunda sonraları yıkılan maksure kubbesi bulunuyordu. Ezher'de olduğu gibi kible duvarı köşelerinde de birer kubbe mevcuttu.

Her tarafı ağaç, alçı ve taş üzerine oyma ve kabartmalarla zengin şekilde süslenmiş olan Hâkim Camii yeni bir mimari üslûbun başladığına işaret eder. Arap camii mimarisinde bir dış cephe estetiğinin başladığı ilk önce burada görülür. Asya'dan gelen tesir, kemerlerin at nalı biçiminde değil sivri oluşunda da kendisini belli eder. Emîrül-cüyûş (başkumandan) Bedr el-Cemâli tarafından Kahire'de Mukattam tepesinde 1085'te yaptırılan Cüyûşî Camii ise her bakımdan yenilikler gösteren bir binadır. Bu küçük camide düz çatı terk edilmiş, batı tarafında üç bölümlü geniş bir methal binası, solda ise kubbeli bir türbe yapıya bitleştirilmiştir ki sonraları çok genel bir hal alan bu husus Mısır'da ilk örnektir. İki yanında tonozlu odalar olan ufak bir iç avludan çifte sütunlu üç gözlü bir kemerle geçilen harim, ikisi serbest, ikisi kible duvarına bitişik dört payeye binen tromplu bir kubbenin örttüğü maksure kısmı ile bunu üç tarafından saran çapraz tonozlu beş

bölümden ibarettir. Burada kullanılan sivri kemerlerle Mısır'da ilk defa rastlanan tezyinî tuğla mukarnaslar (stalaktitler), Asya'dan gelen bir tesirin açık izleridir. Caminin evvelce zengin şekilde bezenmiş olduğu muhteşem alçı mihraptan anlaşılır. Kare bir kule halinde olan, şerefesi kubbeli ağır bir minare avlu girişinin üstünde yükselir. 1125'te yapılan küçük Ak-mer Camii'nin en önemli tarafını, tamamen taştan yapılmış, içleri istiridye kabuğu şeklinde işlenmiş sivri kemerli nişler, stalaktitler, küfî yazı frizleri, madalyonlarla süslü ve evvelce üzerinde bir de minare bulunan methal cephesi teşkil eder. Bu bina, cami mimarisinde kuvvetli bir cephe mimarisi fikrinin yerleşmeye başladığını açıkça belirtir. Batı Asya mimari özelliklerinin Fâtımîler döneminde Mısır'da tesirini gösterdiğinin bir delili, kubbeye geçişi kat kat tromplarla yapılan Seyyide Rukıyye Camii'dir. Kahire suru dışında Vezir Salih Talay'ın 1153'te yaptırdığı küçük Salih Talayî Camii de aynı zamanda Hz. Hüseyin'in başı burada muhafaza edildiğinden bir meş-hed durumundadır. Harim kible duvarına paralel sahnlar halindedir. Çatı eski geleneğe uygun olarak düzdür. Kırık sivri kemerler İran'dan gelen bir tesiri açıkça gösterir. Burada çok zengin küfî yazı frizleriyle kemerlerde, ahşap kemer gergi kirişlerinde, minber ve maksurede ince oyma işleri dikkati çeker. Halen müzede saklanan pencereleri ise en eski tezyinatlı İslâmî pencere örnekleri olarak Özel bir değere sahiptirler.

b- Kuzey Afrika.

Kuzey Afrika'da Fâtî-mîler'in tayin ettiği valiler kısa zaman sonra bağımsızlıklarını ilân etmekle beraber yaptıkları büyük camilerde Ubey-dullah el-Mehdî'nin camiindeki geleneğe bağlı kalmışlardır. Halbuki Mısır'daki Fatimî sanatı, Selçuklulardan gelen tesirlerle esas geleneğinden uzaklaşmış bulunuyordu. Muhafazakâr bir üslûp takip eden Kuzey Afrika'da, esası 849a ait olmakla beraber yeni baştan 981'de yapılan ve sonraları tamir gören Sefa-kus (Sıfaks) Camii pâyeli bir yapı olup sütunların üstünde üzenği başlıklarına sahiptir. At nalı kemerlerle ayrılan sahnla-rın üstleri düz bir dam ile değil çapraz tonozlarla örtülmüştür. Gelenekteki yapı tipi üzerinde uygulanan bu çok önemli değişiklik Manastır Büyük Camii'nde de görülür. Sefâkus Camii'nin minaresi ise. Sîdî Ukbe Camii minaresi gibi. yukarı doğru hafifçe daralan kare gövde ile daha ufak bir orta kısımdan ve nihayet yuvarlak bir üst kısımdan ibarettir. Ham-mâdîler'in 1007'de kurulan hükümet merkezi Kal'atü Benî Hammâd'da yapılan Benî Hammâd Camii, şehrin 1090'da terkedilmesiyle yıkılmışsa da kalıntıları mimarisi hakkında bir fikir vermektedir. Etrafı revaklı bir avlunun ekseni üzerinde bulunan, yalnız avluya bakan cephesi nişler ve geometrik motiflerle süslü 25 m. boyundaki dört köşe minaresi henüz ayakta. Yedi sıra halindeki on iki sütunla sekiz sahna ayrılan harimde, evvelce duvarla tecrit olunmuş bir maksure olduğu da tesbit edilmiştir. Bu bakımdan eski Arap cami tipine tamamen uygundur.

c- Sicilya ve Malta.

827'de I. Ziyâdetul-lah tarafından fethine girilerek 1089'a kadar İslâm idaresinde kalan Sicilya adasındaki camiler tamamen tahrip edildiğinden bunların mimarileri hakkında fikir verecek hiçbir iz kalmamıştır. Ancak Normanlar devrinde yapılan binalarda görülen tezyinat, bu camilerde kullanılan bezeme üslûbu hakkında tahminler yürütmeye yarayabilir. Bilhassa Capella Palatina'nın (saray kilisesi) iç süslemesi tamamen İslâmî üslûpta olduğundan buradaki İslâm tesirlerine ve ustalarına bağlanır. Herhalde camiler de aynı üslûpta tezyin edilmişti.

Kısa süre İslâm hâkimiyetinde kalan Maltada da (870-i 090) camiler yapılmış olmalıdır. Fakat bunlardan da bir iz kalmamıştır. Yalnız kazılarda rastlanan bazı mezar taşları, burada vaktiyle yaşamış müslümanların son hâtıralarıdır.

d- Endülüs.

Endülüs'te yapılan camilerden Kurtuba Ulucamii'nden başka örnek kalmamış gibidir. Bu camide II. Hakem zamanında yapılan maksure kısmı, kemerleri ve kubbeleri, İslâm mimarisinde yeni bir eğilime işaret ederler. Birçok eklerle genişletilen Kurtuba Ulu-camii çok sayıda sütun, bunlara oturan 500 kadar kemer ve bunların renkli süs-lemeleriyle göz alıcı bir tesire sahiptir. Planın bütün sadeliğine rağmen üst üste bindirilmiş kemerler ve sütunlarla âdeta oynayan cüretli bir mimari. 961'de yapılan maksure bölümünde doruk noktasına erişmiştir. Sivri kemerlerin iç kenarları dış halinde çıkıntılarla süslenmiş, kubbeler ise

zengin bir kaburga sistemiyle kurulmuştur. Tuleytula'da (Tole-do) X. yüzyıla ait Bib Mardom Camii'nde de¹¹³ tamamen kaburgalarla kurulmuş çok sayıda kubbeler bulunduğu görülür. Hatta belki de bu cami. yüksek bir ana kubbe etrafında tertip edilmiş daha ufak ölçüdeki sekiz küçük kubbeden meydana gelmişti. Bu caminin diğer bir özelliği de nişler, tuğla kemerler ve yine tuğla bir yazı frizi ile süslü cephesidir ki cephenin böyle oluşu, bu caminin etrafı kapalı bir avlusu olmadığına delil sayılabilir.

İspanyadaki hemen hemen bütün camilerin tahrip edilmiş olması, buradaki gelişmelerin tam olarak Öğrenilmesine imkân bırakmamaktadır. Elhamra Sarayı sayesinde çok zengin bir mimariye sahip olduğu bilinen Gırnatada XII-XV. yüzyıllara ait camilerden bugüne hiçbir İz kalmamıştır. Bu yüzden gelişmenin cami mimarisindeki akisleri anlaşılmamaktadır. Sadece Elhamra Sarayı'ndaki iki mescid, süslemeye büyük önem verdiği anlaşılan devrin mimarisi hakkında bir dereceye kadar fikir verir.

e- Kuzeybatı Afrika.

Medeniyet bakımından tamamen Endülüs'ün tesiri altında kalan Murâbıtlar'ın Afrika'nın bu bölgesinde yaptıkları camiler, mimari bakımdan eski Arap geleneğine uygundur. Murâbıtlar'ın en önemli eseri. Cezayir'de 1096'da tamamlanan el-Câmiu'l-kebîr'dir. Planı eski geleneğe tamamen uygundur. Yalnız minare avlu duvarının bir köşesine sonradan eklenmiştir. Beş sahn derinliğinde olan harimde, kalın payelerin taşıdığı kemerlerden kibleye dikey sıralananların kenarları sade, paralel olanların ise dış halinde çıkıntılıdır. 1135'te tamamlanan Tilimsân Ulucamii de iç görünüşü bakımından tamamen el-Câmiu'l-kebîr'e uyar. Maksure bölümü yerinde kaburgalı bir kubbe yükselmektedir. Fas'ta her ikisi de 859'da yapılmış olmakla beraber 9S6'da yine beraberce genişletilerek minare eklenen Ka-raviyyin ve Endülüsî camilerinin bugünkü görünüşleri, Muhammed Nâsır-Li-dînillâh el-Muvahhidî zamanına aittir. Bu camilerde avlu oldukça ufalmış, yan revaklar hayli derinleşmiş, harim ise¹¹⁴ çok derin bir şekil almıştır. Sahnların üstleri çifte meyilli çatılarla örtülmüş, ortada mihraba uzanan yüksek eksen sahnı, haçvari kesitli payelerle kare bölümlere ayrılmıştır. Endülüsî Camii'nde avluda bulunan minarenin ekseninin caminininkinden 28 derece farklı oluşu, ilk caminin kible yönünün şimdikinden değişik olduğunu gösterir. Böyle kible yönü değiştirilmiş camilerin en tanınmış örneği İse Muvahhidler sülâlesinden Abdülmü'min el-Kûmînin Me-râkeşi 1147'de yaptırdığı muazzam camidir. Merâkeş Camii'nin inşası bitmeden kible yönünün hatalı olduğu anlaşıldığından derhal yiktirilmiş, yalnız kible duvarı, onun önüne yapılan Kütübiye Camii'ne cephe duvarı olarak muhafaza edilmiştir. Sonraları tamamlanan kare minaresinin dış satırları ise parlak ışık altında kuvvetli gölge-ışık oyununa imkân veren zengin kemerler ve örgü motifleriyle süslenmiştir. Kütübiye Camii'nin avlusu da küçülmüş, yan revakların derinliği dört sahn genişliğini bulmuştur. Harimde sahnlar kibleye dikey olup ortada geniş bir eksen sahnı ve kible duvarı önünde de geniş enine sahn vardır. Bunun üstünde beş yerde mukarnaslı kubbeler yapılmıştır. Bundan, Mağrib'de kubbe gibi bir mimari elemanın cami mimarisinde kullanılmaya çalışıldığı, fakat gelenekteki cami planının hâkimiyetinden bir türlü kurtulunamadığı anlaşılmaktadır. Abdülmü'min, Atlaslar'da Tinmâl köyünde de yine gayet büyük bir cami yaptırmış olup Kütübiye'ye çok benzeyen bu caminin başlıca farkı minaresinin mihrabın üzerinde yükselmesidir. Hep aynı şemanın ufak detay farkları veya tezyinat özellikleriyle tekrarlandığı bu camilerin içinde yine Muvahhidler'den Ebü Yûsuf el-Mansûr (1184-1199) tarafından Rabat'ta yapılmasına başlanan, fakat tamamlanmayan 183 x 140 m. ölçüsün-deki Hassan Camii özel bir önem taşır. Bu dev ölçülerdeki caminin harabesinden anlaşıldığına göre, oldukça ufak olan normal bir iç avludan başka mermer sütunlardan meydana gelen hari-min iki yanında derinliğine uzanan sağlı sollu iki uzun avlu daha vardır ki böylece cami üç avlulu olmaktadır. Eksen sah-nı diğerlerinden biraz geniş olduğuna göre bir maksure kubbesi bulunduğu ihtimal verilebilir. Caminin bir Özelliği de sütunların yekpare olmayıp üst üste konmuş kasnaklardan meydana gelmesidir. Aslında 60 m. yüksekliğinde olması düşünülen kare minarenin ancak 44 metrelik kısmı yapılmıştır. Avlu cümle kapısı cephesi ortasında yükselen bu minarenin iç rampası ortadaki katların etrafında dolanır. Minarenin dış satırları, kuvvetli Afrika güneşi altında cazip bir gölge-ışık tesiri bırakan kemer ve kabartma örgülerle süslenmiştir ki böylece Kütübiye, Sevilla Giraldayı ve Kasba Camii minarelerinin teşkil

¹¹³ Şimdi Cristo de la Luz Kilisesi

¹¹⁴ Kibleye paralel birincide on, diğerinde yedi sahn olmak üzere

ettiği gruba girer. Yine Ebû Yûsuf el-Mansûr'un Me-râkeş'te yaptırdığı Kasba Camiinde de minare tezyinatı artık son haddini bulmuş ve bu husus Mağribin sonraki camilerine ve dolayısıyla minare mimarisine geniş ölçüde tesir etmiştir.

1393'te yapılan Fas Camii Muvahhid-ler geleneğinin devamına işaret eder. Fasın küçük camileri de geleneğe bağlı tipin küçük ölçüde benzerleri olarak kible duvarına paralel bir iki sahndan ibaret binalardır. Eski Arap cami tipinin avlulu, pâyeli, geniş eksen sahnli ve kubbeli maksûreli planına sadık kalınmasına rağmen bu camilerde zengin alçı süsleme gitgide arttırılmıştır. Merînîler'den Ebû Ya"küb Yûsuf un 1294'te tamamladığı ve Ebû İnân'ın 1353'te ilâveler yaptırdığı Tâzâ Camii'nde, eski planın yanı sıra yeni zengin tezyinat merakı (bilhassa maksure kubbesinde) kendisini gösterir. Aynı özellik daha ileri derecede, Tilimsân'da 1296'da yapılan Sîdî Belha-san ve 1310'a ait Evlâdü'l-imâm adlarındaki oldukça küçük camilerde bulunur. Merînîler'in en dikkat çekici eserleri, Tilimsân'ın muhasarası esnasında Mansûre denen ordugâhta yaptıkları 60-85 m. ölçüsündeki etrafı su hendeğiyle çevrili Mansûre Camii'dir. 1303'te başlanan, ancak 1336'da tamamlanan bu büyük caminin, kalıntılarının azlığına rağmen birtakım yenilikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Büyük kare minare, cephenin ortasında dışarı taşkın bir çıkıntı halindedir. Kare olan avluda yan revaklar derin, harimin on üç sahnı kibleye dikeydir. Ancak kible duvarına paralel üç sahn bunları kesmekte, mihrap önünde ise kubbeli, her bir kenarı 14 m. olan büyük bir kare maksure kısmı bulunmaktadır. 38 m. boyundaki minare, Mağrib minarelerinin kabartma ve renkli görünüm bakımından en güzellerinden sayılır.

2- Türk Dünyası,

a- Orta Asya.

Her ne kadar Horasan müslümanlar tarafından 651-652'de fethedilmişse de İslâmiyet'in Türk kavimleri arasında kökleşmesi oldukça uzun sürmüştür. Kuteybe b. Müslim'in 705'te Horasan valisi olması üzerine Buhara, Semerkant vb. yerlerde camiler yapıldığı bilinmektedir. Abbasî Halifesi Me'mûn'un 819'da idareyi Sâmânoğullarına bırakması ile bölgede İslâmiyet iyice yerleşmiş oldu. Ancak bu döneme ait camileri tanımak mümkün olmamıştır. Buradaki en eski İslâmî Türk binası, Buhara'da Sâmânoğlu İsmail b. Ahmed'in türbesidir. Türbe, gerek bir hasır örgüsünü andıran tuğla cephe süslemesi, gerekse köşe tromplarına binen büyük kubbesiyle Türklerde kubbeli yapılara karşı olan eğilimi açıkça gösterir. Diğer taraftan 962'ye doğru Türkistan'dan Afganistan'a gelen Alp Tegin'in ve onu takip eden Sebük Tegin'in 977'-de Gazne'de kurdukları küçük devlet, Sultan Mahmud zamanında en parlak devrini yaşadığında Mahmud tarafından birçok cami yaptırılmışsa da 1150'-ye doğru bunlar tahrip edildiğinden günümüze fazla izleri kalmamıştır. Ancak Gazneli Mahmud ve Sultan Mesud'un yıldız biçiminde kesitleri olan dış cepheleri tezyinatlı zafer kuleleri, Türk tipi ince uzun minarelerin mimarisine ve bilhassa mânasına öncü sayılabilirler. Afganistan'da Gazneli Mahmud'un yaptırdığı Leşker-i Bâzâr Camii, kible duvarına paralel iki sıra destekten meydana gelmiş, enine uzanan büyük dikdörtgen bir yapıdır. Mihrap hizasında kalın payelere oturan büyük bir kubbe bulunuyordu. Böylece bu cami sonraki Artukoğlu ve Büyük Selçuklu camilerinin bir öncüsü olmuştur. Hint'te ve Hazar denizi kıyısında Derbend'de de bu caminin benzerlerine rastlanır. Karahanlılar'dan Arslan Han (1102-1130) bilhassa büyük binalar yaptırmıştır. 1120'de Buhara'da bir musalla kurduğunu, 1121'de Şeh-ristan'da, 1068'de harap olan caminin yerinde yeni bir cami yaptırmıştır. Fakat bu devrin en önemli eseri, hiç şüphesiz Buhara'daki Kalyan Camii ve mi-naresidir. Arslan Han'ın 1121'de Şehris-tan'da eski geleneğe uygun olarak yaptırdığı avlulu ve pâyeli caminin sivri kemerli olan bir kısmı bu tarihe ait olup 1400'e doğru büyük ölçüde tamir görmüş, fakat camiden ayrı olan 52 m. boyundaki minare, üst kısımdaki bazı tamirler istisna edilirse aynen kalmıştır. Gövdesi tuğla kuşaklarla süslü olan minare uzun bir koni biçimindedir. Buhara'da sur dışındaki musalla ise büyük kare bir meydanlıktan ve bunun batı kenarında yükselen bir camiden İbarettir. Kible duvarı XII. yüzyıla, bugünkü yapısı ise geç döneme ait olan bu cami enine uzanan bir sahndan İbarettir ve bu sahnlar avluya ortadaki 15 m. yüksekliğinde olan üç sivri kemerle açılır. Özkenfte XI. yüzyıla ait 17 m. boyundaki minare de (cami modernidir] Kalyan minaresiyle aynı özelliklere sahiptir. Gövdesi bir çubuk demeti şeklinde taşkın çıkıntılara sahip olan Çar Kurgan minaresi İse eski Türk mimarisinin türbe ve minare inşasında kullanılan çok sevilen motiflerini aksettirir. Çeşitli istilâlar ve inceleme güçlükleri yüzünden bu

bölgelerdeki Türk camilerinin mimarileri hakkında açık fikir edinilememekte ise de tanınan birkaç örnek sayesinde Arap minaresinden gerek mâna gerekse estetik bakımdan tamamen değişik bir Türk minaresinin varlığı anlaşılmaktadır.

b- İran.

Selçuklu Türkleri'nin siyaset âlemine girişiyle cami mimarisinde yeni bir tipin doğuşu başlamıştı. Sultan Me-likşah (1072-1092) İsfahan Cuma Camii'-ni tamir ettirdiği sırada burada dikkate değer ilâveler de yaptırmıştır. Melik-şah'ın en önemli ilâvesi, mihrabın önünde ve pâyeli kısmın tam ortasında yükselen muhteşem kubbeli mekândır. Avlu tarafında büyük bir eyvana bitişik olan bu kubbeli kısmın. Türk-İslâm sanatını Sâsânî âteşkedelerine bağlamak isteyenler tarafından ateş tapınaklarından ilham alınarak yapıldığı ileri sürülmüş, bazıları ise bunları müstakil bir bina farzederek "köşk-cami" adıyla muayyen bir kubbeli cami tipine esas kabul etmiştir. Ancak yeni esaslara göre yapılmış sadece âbidevî bir maksure olan bu bölümün harimin diğer kısımlarından açık şekilde ayrılmış olması, A. Gabriel tarafından ileri sürüldüğü gibi buranın sultanın cuma namazına tahsis edilmiş olduğunu gösterir. Böylece XII. yüzyılda İsfahan Cuma Camii'nin avlu cephelerinin her birinin ortasına birer eyvan yapılarak sonraları klasik bir Asya camii tipi oluşturan dört eyvanlı cami tipinin en âbidevî (170 x 140 m.) örneklerinden biri meydana getirilmiştir. Nizâmülmülk tarafından 1058'de yaptırılmış bir cami olduğu tahmin edilen Hargird'deki kerpiç bir harabede, mihrap 6,80 m. enindeki dip duvarında ise de dikkate değer çok güzel kabartma tezyinat kalıntılarına sahip olan bu yıkıntının mahiyeti kesin olarak bilinmemektedir. İsfahan Cuma Camii'nin dört eyvanlı şekli bugünkü bilgilerle ön örnek olmuş izlenimini bırakmaktadır. Doğu Türkistan'daki Budist ve Nestürî manastırlarına, ribâtlarına veya sadece kervansaraylara dayandığı yolunda ortaya atılan iddialara rağmen bir avluya açılan dört eyvan ve bunların arasında sıralanan kemerli iki katlı revaklarla arkalarındaki hücrelerden ibaret medrese-cami tipinin doğuşu genel görüşe göre Selçuklu döneminde olmuştur. İran topraklarında. Sâsânî yapısı olan Bağdat yakınında Tâk-ı Kisrâ gibi yerli mimarinin baş unsuru olan eyvanın cami mimarisinde Selçuklulardan önce de kullanıldığı yolunda ileri sürülen faraziye¹¹⁵ inandırıcı olamamıştır. Eyvanın Selçuklular ile cami mimarisinde uygulandığını ileri süren görüşe karşı yapılan itirazlar da yeter derecede inandırıcı değildir. İsfahan Cuma Ca-mii'nden sonraki bütün aksamı aynı zamana ait bir örneği, 1135'te yapılan Zev-vâre Cuma Camii teşkil eder. Diğer kısımları XIX. yüzyılda yapılan Gulpâyê-gân Camii'nde, XII. yüzyıl başına ait esas binada, harimde büyük kubbeli bir kısmın hâkimiyeti dikkati çeker. Aynı tipin diğer bir örneğini teşkil eden Erdistan Cuma Camii'nde (1160) çok önemli bir unsur olan kubbe kısmında intikal, pek zengin bir kemer ve tromp sistemiyle sağlanmıştır. Selçuklu mimarisinde cephe tesirine büyük bir önem verildiğinin delili de ana eyvanın iki yanında cümle kapısı üstünde yükselen yuvarlak gövdeli ve dışı tuğla tezyinatlı ince uzun bir çift minaredir. Büyük Selçuklular devrine ait camilerden pek az iz kalmıştır. Ancak bunlardan bazılarının minareleri, bugünkü yapıları hayli yeni olan camilerin yanlarında mevcuttur. 1092'de Me-likşah'ın Bağdat'ta yaptırdığı cami tamamen kaybolmuşsa da burada eski pâyeli-avlulu tip uygulanmış olmakla beraber mihrap önündeki her dört payenin meydana getirdiği kare bölümün üstünün küçük bir kubbe tarafından örtülü olduğu bilinmektedir. Büyük Selçuklular'-dan Sultan Sencer'in (1118-1157) Merv şehrindeki muazzam eserleri ise Moğol akınlarında tamamen yok olmuştur. Merv'in Selçuklular devrindeki ihtişamını anlatan, 1217-1219'da orada yaşayan Yâküt, Sultan Sencer'in türbesine bitişik ve ondan bir parmaklıkla ayrılmış büyük ve muhteşem bir camiden bahseder ki türbenin harabesi durmakla beraber bugün bu yapıdan toprak üstünde hiçbir iz yoktur.

c- Suriye-Doğu Anadolu.

Büyük Selçuk-lu Devleti'nin parçalanması ile ortaya çıkan küçük devletler devrinde de cami mimarisinde gerek tip gerekse tezyinatta önemli gelişmeler kaydeden bir ilerleme dikkati çekmektedir. Musul ve Halep Atabeği Nûreddin Zengî tarafından 1148'de yaptırılan Musul Câmî-i Kebî-ri'nin, gövdesi zengin ufkî frizler halinde değişik kabartma örgü motifleriyle süslü ince yuvarlak minaresi ve su mermerinden muhteşem mihrabı bu özellikleri çok iyi aksettirir. Esası Melikşah devrine ait olan Diyarbakır

¹¹⁵ Meselâ Niriz Camii

Ulucamiî eski Emevî geleneğine uygundur. Revaklı bir avluyu, enine uzanan kibleye paralel payeti üç sahndan ibaret bir harim takip eder. Ana eksen üzerinde, mihraba uzanan yüksek çatılı eksen sahnı da vardır. Şam Emeviyye Camii'ne çok benzeyen bu eserin en ilgi çekici tarafı. Artu-koğlu Elaldı tarafından 1118'e doğru yaptırılan, âdetâ İlkçağ'ın tiyatro sahnesi cephelerini (skene frons) hatırlatan ihtişamlı bezemelerle kaplı ve zengin bir sütun tertibine sahip gösterişli mimarili cephesidir. Diyarbakır Ulucamii'nin plan bakımından eski geleneğe uygun olmasına karşılık 1031'de yapılan bir caminin yerinde Artukoğlu Necmeddin Alpın (1152-1176) yaptırdığı Meyyâfârikîn-deki (Silvan) Ulucami, Türk cami mimarisindeki değişikliğin dikkate değer bir örneği olarak ortaya çıkar. İtinalı bir taş işçiliğine sahip olan bu cami yeni özellikler de gösterir. Yapı enine uzanmakta, mihrap önünde ise çok büyük bir kubbe mekânı bulunmaktadır ki burayı saran kanatlar payelerle ayrılmıştır. 1176'-da yapılan Mardin Ulucamii, Silvan Ulu-camii gibi avlusuz ve kubbeli, enine açılan bir mekândan ibarettir. İnşa tarihi kesin olarak bilinmeyen (1190 |?) Urfa Ulucamii, enine uzanan üç sahndan ibaret basit bir yapıdır. Bu caminin tek özelliği, payeler arasındaki bölümleri örten çapraz tonozlardır. Halep, Diyarbakır, Urfa camilerinin kare planlı minareleri ise bu hususta hâlâ eski Emevî geleneğine bağlı kaldığını gösterir. Artukoğlu Yavlak Arslan zamanında (1184-1200) başlanan ve Artuk Arslan (1200-1239) tarafından tamamlanan Düneysir (Kızıltepe) Ulucamii, Artukoğulları camii tipinin özelliklerini taşır. Revaklı avlu artık kaybolmuş (belki de yıkılmıştır), harim ise enine açılan bir mekândan ibaret kalmıştır. Bu mekân kibleye paralel pâyeli üç sahndan meydana gelmekte, mihrap önünde kuvvetli payelere oturan ve caminin genel mimarisine hâkim büyük ve yüksek 10,50 m. çapında bir kubbe bulunmaktadır. Bu caminin evvelce zengin tezyinatlı iki minaresi olduğu zannedilmektedir. Mihrap önündeki artık basit bir maksure olmaktan çıkmış büyük kubbeli mekânı bir at nalı şeklinde payelerle saran tipin biraz değişik bir örneği de XIII. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen Van Ulucamii'dir. Yalnız burada giriş kısmında ayrıca bir paye dizisi daha bulunmakta ve cami önünde eskiden bir avlu olduğu tahmin edilmektedir. Mimar Hüsrev tarafından 1247'de yapılan ve şimdiki şeklini 1274'te alan Malatya Ulucamiî'nde değişik bir uygulama ile karşılaşılır. Cami derinliğine uzanmakla beraber pâyeli yan kanatların kemerleri kibleye paralel sıralanmakta, ortada geniş bir eyvanı, geçişi alveollu bir kubbe takip etmektedir. Böylece Malatya Ulucamii, İran'da görülen eyvanlı-kubbeli tipin bir temsilcisi olmaktadır. Aynı özellikler 1394'te yapılan Hasankeyf (Hısnı-keyfâ) Ulucamiî'nde de vardır. Yine Ha-sankeyfte Eyyübîler'den Gâzî b. Meh-med'in 1371'de yaptırdığı Süleyman Camii ile¹¹⁶ XIV. yüzyıl sonuna ait Koç Camii ise yine mihrap kubbesine ve 30 m. boyunda taştan harikulade bir minareye sahiptir. Bölgenin taştan yuvarlak gövdeli minareleri şekil bakımından Türk, kabartma süslemeleri bakımından Arap-Suriye minare mimarisine bağlanırlar.

d- Anadolu'da Cami.

Pâyeli Camiler. 1071'de kazanılan Malazgirt Zaferi ile Selçuklu Türkleri'ne açılan Anadolu'nun ilk camilerinin mimarilerinde pâyeli tipe sadık kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu pâyeli tipe iklim şartları yüzünden ve sanat zevki bakımından birtakım yenilikler meydana geldiği tesbit edilmektedir. 1100'e doğru yapılan Ani Camii'nde bodur taş payelerin yine taştan tonozları taşıdığı görülür. Heybetli bir prizma halindeki taş minare ise Türk minarelerinin zafer anıtı karakterini eski İrmîni-ye'nin bu başşehirinde çok güzel belirtir. Anadolu'nun en eski camilerinden biri sayılan, 1100'e doğru yapılan ve 1135'-te tamir edilen Sivas Ulucamii Dâniş-mendliler dönemine aittir. Bu caminin üstü düz bir dam ile örtülmüş¹¹⁷, harim kısmı ise her sırada beş paye ile kible duvarına dikey on bir sahna ayrılmıştır. Binanın kible duvarına bitişik olan minaresi 1220'de yapılmıştır. Rükneddin Mesud döneminde 1155'te inşasına başlanarak 1220'de I. Alâeddin Keykubad zamanında tamamlanan Konya'da Alâeddin Camii, çeşitli ek ve değişiklikler yüzünden hayli çapraşık bir biçim alan planına rağmen ilk şeklini açıkça belli eder. Şamlı Mehmed b. Havlan adlı bir mimarın eseri olan bu camide revaklı avlu yoktur. İklim sert olduğundan avlu cephesi kapatılmıştır. Mihrap önünde kubbeli bir kısım ve bunun etrafında eski binalardan toplanma sütunlarla (bir tanesi üzerindeki Grekçe kitabeden öğrenildiğine göre bir kiliseye vakfedilmiştir) ayrılmış sahnalı kanatlar vardır. Sütunları bağlayan sivri kemerler kible duvarına paralel uzanır. 1140'a doğru inşa edilen Kayseri Ulucamiî'nde

¹¹⁶ Minaresi 1407'de yapılmıştır

¹¹⁷ Yakın tarihlerde yapılan büyük tamirde betona dönüştürülmüştür

görülen tip daha farklı olup pâyeli tip geleneğinde yapılan değişiklik açıkça belli olur. Burada derinliğine sekiz sahn, enine ise beş kemer dizisi vardır. Tam ortada bulunan, günümüzde örtülü bir bölümün üstünün evvelce açık olduğu ve bunun avlu geleneğinin son derece küçülmüş ve mahiyetini kaybetmiş bir hâtırası niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Mihrap önündeki bölüm de büyük bir kubbeye sahiptir. Konya'da II. Kılıcarslan'ın (1155-1192) veziri Ebû Said Altınapa'nın yaptırdığı, 1332'de tamir gören İplikçi Camii enine uzanan avlusuz bir binadır. Haçvari kesitli iki sıra halindeki on iki paye, mekânı üzerleri çapraz tonozlarla örtülü yirmi İki bölüme ayırır. Yalnız cümle kapısından mihraba doğru sıralanan üç bölümün üstleri, üçgen geçişli kubbeli tonozlarla kapatılmıştır. Böylece Anadolu'da Türk cami yapı sanatında pâyeli camilerin kagir tonozlarla örtülmesi sisteminin yerleşmeye başladığı anlaşılır. Minare, kible duvarı önüne ve binadan ayrı olarak sonraları yapılmıştır. Saltukoğlu Mehmed Kızırlarlan'ın 1179'da yaptırdığı Erzurum Ulucamii de sivri kemerlerle bağlı yirmi dört paye ve on altı duvar payesi üzerine inşa edilmiş kubbe ve tonozlarla örtülmüştür. Atsız Elti adına 1210'da yaptırılan veya tamir ettirilen Kayseri Kölük Camii, ortada üstü açık olan avlu bölümüne ve mihrap önünde dört kemere binen kubbeye sahiptir. Bu tipin daha gelişmiş bir örneği ise Niğde'de 1223'te yapılan Alâeddin Camii'dir. Derinliğine uzanan bu caminin üstünü kalın payeler üzerine binen on beş tonoz örter. Kible duvarı boyunca sıralanan bölümlerin üstleri ise kubbelerle kapatılmıştır. Binanın tam ortasında olan yüksek kısmın üstü, geleneksel iç avlunun bir hâtırası olarak açık bırakılmışken sonraları kapatılmıştır. İtinâlı taş işçiliği bilhassa cümle kapısının dış cephesinde görülen bu camide Türk geleneğine uygun yuvarlak bir minare vardır. Kible istikametine doğru iki paye dizisiyle ayrıldıklarından dolayı aralarında hıristiyan sanatının bazilikaları ile müphem bir benzerlik gören M. van Berchem tarafından bu camileri ifade için ortaya atılan "kilise tipi cami" (mosquee-eglise) tabirinin yersiz ve mantığa aykırı olduğu da açıkça bellidir. Men-gücükler'den Ahmed Şah b. Süleyman Şah tarafından 1228-1229'da yaptırılan Divriği Ulucamii ise birçok bakımdan Çok önemli bir Türk eseridir. Aynı eksene sahip bir şifâhâneye¹¹⁸ bitişik olarak inşa edilen bu caminin dış görünüşünde temiz taş işçiliğine sahip cümle kapıları ve bilhassa kuzeye bakan cümle kapısı kabartma süslemesiy-le dikkati çeker. Bina, her biri beş sütun-lu dört sütun dizisiyle uzunlamasına beş sahn ayrılmıştır. Kemerler kible duvarına dikey sıralanmakta olup ortadaki sahn daha geniş tutulmuştur. Mihrap Önünde büyük bir kubbe bulunmaktadır. Harimi teşkil eden bölümlerin tonozlarının (on dokuzu orijinaldir) geçiş şekilleri hep değişiktir. Monoton olmaya çok elverişli bu örnekte böylece göz alıcı bir tesir elde edilmiştir. Kagir tonozlu Anadolu Türk camileri mimarisinde en son merhaleye Divriği'de ulaşmıştır. Kayseri'de 1237'de yapılan medrese ve tür-besiyte bir külliye teşkil eden Huand Hatun Camii'nde sahnları kare payeler ayırır. Mihrap önünde kubbeli bir bölümle avlu hâtırası olan kare bir iç bölüm vardır. Ancak bu bölümün üstü yakın bir tarihte binanın dış görünüşünü çok bozan, yüksek kasnaklı çirkin bir kubbe ile kapatılmıştır. Muhtemelen 1243'te yapılan Amasya Burmalı Minare Camii, adını binadan ayrı olarak yapılmış, gövdesi helezonlu çubuklu minaresinden alır. Payelerin ayırdığı, derinliğine sıralanan dokuz bölümden eksen üzerindeki üç tanesi kubbelidir. Konya'da 1258'de inşa edilen Vezir Sâhib Ata'nın Lârende Camii, harim planının basit oluşuna karşılık muhteşem bir cümle kapısına sahiptir. Stalaktitli derin bir nişin içindeki methalin üstünde gövdeleri çubuklu bir çift minarenin bulunduğu bilinir. Fakat bunlardan biri tamamen, diğeri ise yansına kadar yıkılmıştır. Böylece burada eski Türk cephe mimarisinin önemli bir unsuru olan, taçkapıyı çifte minare ile belirtmek prensibinin tekrar uygulanışı görülür. Fikir bakımından kökü Asya-Türk sanatına dayanan bu kapı, cephesini süsleyen tezyinat ve nisbetleri bakımından tamamen Anadolu Selçuklu üslûbundadır. Cami mekânını göz alıcı biçimde bezeme eğilimi, burada mihrabın en güzel Selçuklu çinileriyle kaplanması suretiyle kendisini belli eder. Kayseri'de 1250 tarihli Hacı Kılıç Camii de tonozlu tipin örneklerindedir. Nihayet her ikisi de belki XIV. yüzyıla ait Amasya Gökmedrese Camii ile Divriği'de Kale Camii, uzunlamasına sıralanan paye dizileriyle sahnalara ayrılmış ve bölümlerin her biri birer kubbe ile örtülmüş camilerdir ki bunlardan Anadolu'da cami tipinin değişik bir esasa göre gelişmek imkânını bulduğu anlaşılır. Böylece Anadolu'da sütunlar veya payelerle taşınan, ahşap girişli ve düz damlı cami mimarisinin, kubbe gibi önemli bir mimari unsuru ön plana almak suretiyle kubbeli cami tipine doğru geliştiği dikkati çekmektedir.

¹¹⁸ Mimarı Ahlatlı Hürremşah, belki caminin mimarı da odur

XIV. yüzyılda Anadolu'da çok destekli camiler değişik biçimlerde inşa edilmiştir. Nitekim Ermenek (1302), Birgi (1312), Tire (1350), Konya Ereğlisi (inşa tarihi meçhul) ulucamilerinin geleneğe bağlı, düz ahşap çatı ile örtülü, paye dizileriyle kible duvarına paralel sahnalara ayrılmış, basit mimarili ve sade görünüşlü, enlemesine gelişen yapılar olmalarına karşılık Karaman'da Gaferyat Camii gibi derinliğine uzanan bazı daha nâdir misalleri de olması yanında, aynı mimari tipin bölümleri kubbelerle örtülü olan örneğine Antalya'da, esası ve minaresi Alâ-eddin Keykubad zamanına ait olan ve 1372'de tamir gören Yivli Minare Ca-mii'nde rastlanır. Esası Alâeddin Keykubad tarafından yaptırılmakla beraber 1267, 1385 ve 1861'de ciddi şekilde tamir edilen Sinop Ulucamii'nde ise bölümlerin tonozlarla örtüldüğü görülür. Aynı mimari Milas Ulucamii'nde (1378) tekrarlanmakla beraber burada mihrap önünde kubbe ile bir eyvan bulunmakta, yanlarda tonozlar sıralanmaktadır. Bu cami mimarisi anlayışının en gelişmiş biçiminde, kalın payelere oturan kemerlerle ayrılan bölümlerin her birinin üzerleri birer kubbe ile örtülmüştür ki "çok kubbeli camiler" denilen bu tipteki ibadet yerlerinin en büyük ölçüdeki örneği. Yıldırım Bayezid tarafından 1399'da yaptırılan Bursa Ulucamii'dir. Burada dört sıra halinde beşer kubbeden yirmi kubbe vardır. Ortada bulunan bir bölümün içindeki şadırvan, eski iç avlu geleneğinin bir hâtrasıdır. Bu şadırvanın üstündeki kubbenin tepesinde de iç avlu fikrini destekleyen bir aydınlık feneri yer almıştır. Cami kitlesinin iki köşesinde yükselen kalın gövdeli çifte minare, caminin önemli parçası olan bu unsurun onunla artık kaynaştığını belli eder. Gelibolu'da 1385'te yapılan Câmî-i Kebîr tarafından da evvelce temsil edilen bu örnek, 1. Murad'ın (1362-1389) vakıflarından olan Filibe'deki Cuma Camii'nde de tek farkla, yan bölümleri tonozlarla örtülü olarak uygulanmıştır. Edirne'de Çelebi Sultan Mehmed'in (1413-1421) yaptırdığı Eskicami'de ise aynı örneğin dokuz kubbeli bir örneği ile karşılaşılır. Ortada dört ağır paye. bölümleri ayıran geniş kemerlere dayanak olmakta, ana eksen üzerinde sıralanan üç bölümün kubbeleri ise değişik ve daha zengin görünüşlü geçiş unsurları ile bu bölümlerin en eski camilerde olduğu gibi hâlâ önemlerinin kuvvetle vurgulanmak istendiğini gösterir. Türkler'in hâkim olduğu topraklarda pâyeli ve çok bölümlü cami mimarisi az çok değişik şekillerde gelişirken daha başka tiplerin de denendiği görülür.

Ahşap Destekli Camiler.

Anadolu'nun kagir eski camileri yanında üst örtüyü ahşap desteklerin taşıdığı bazı örneklerle de karşılaşılır. Bunlardan birçoğu çeşitli sebeplerle ortadan kalkmışsa da¹¹⁹ bazı güzel ve üstün sanat değerine sahip örnekler günümüze kadar gelebilmiştir. Beyşehir'deki Eşrefoğlu Camii, XIII. yüzyıl sonu yapımı mukarnaslı ahşap başlıkları olan ağaç direklerle yalnız ortadaki bölümü biraz geniş eşit sahnalara ayrılmıştır. Caminin dış avlusu yoktur. Harimde orta bölümün üstünün açık oluşu ve burada bir şadırvanın bulunuşu, bu bölümün avlu fikri esasından geldiği hakkında şüphe bırakmaz. 46-32 m. ölçüsün-deki bu cami kırk beş ağaç direğe sahip bulunmakta ve gerek tavandaki kalem işi süslemeler, gerekse mihrap kub-besindeki çini mozaikler zengin tezyinata işaret etmektedir. 1272'de yapılarak 1341'de Karamanlılar döneminde tamir gören Afyon Ulucamii de duvarlarının taştan olmasına rağmen içi 5,10 m. boyunda ağaçtan yontulmuş dikmelerle sahnalara ayrılmıştır. Direkleri bağlayan kirişler kible duvarına dikey uzanmaktadır. Eksen sahnı ise diğerlerine göre daha geniş tutulmuştur ki bu bakımdan kagir camileri hatırlatır. Aynı esaslara göre yapılmış ahşap direkli camilere başka yerlerde de rastlanmaktadır. Ankara'da kibleye dikey beş sahnalı Aslanha-ne Camii bu hususta bir örnek teşkil eder. Caminin ahşap minberi 1290 tarihli olduğuna göre yapı da bu tarihlerde inşa edilmiş olmalıdır. Bu caminin bir benzeri, yine aynı şehirde yaptırılan adıyla anılan Anî Elvan Camii'dir (XIV. yüzyıl). Nihayet Candaroğullan'ndan Mahmud Bey'in 1366'da Kastamonu-Daday yolunda Kasaba'da yaptırdığı cami de uzunluğuna sahnalar halinde düzenlenmiş bu düz damlı, ahşap direkli camilerin ölçüleri bakımından mütevazî. fakat muhteşem nakışlı bir örneğidir.

Değişik Tiplerde Camiler.

Pâyeli veya direkli, üstü düz dam, kagir tonozlar veya kubbelerle örtülü camilerin dışında Türk mimarisinde başka denemeler de yapılmıştır. Aydınoğlu İsâ Bey tarafından Şamlı Ali adında bir mimara 1375'te yaptırılan Ayasuluk'taki (Selçuk) büyük cami, enlemesine uzanan bir yapı olması bakımından bir

¹¹⁹ Konya'da Energe Camii gibi

dereceye kadar Şam'daki Emeviyye Camii'ni hatırlatır. Kible duvarına paralel, üzerleri cifte meyilli çatılarla örtülü ikişer sahnadan başka ana eksen üstünde mihraba doğru birbirini takip eden iki kubbesi vardır. Bir taraftan Emevî cami örneğinde bir gelişmeye işaret eden İsâ Bey Camii, bir taraftan da dışarıdan bir duvarla ayrılmış, aslında revaklı olan avlusu ve ha-rimle avlu duvarının birleştiği yerde yükselen biri yıkılmış çifte minaresiyle. İlk Osmanlı dönemi cami mimarisinde birtakım yeniliklerin başlamasında öncü olmuştur. Dış cepheleri eski harabelerden devşirilmiş mermerlerle kaplı bu çok değerli camide zengin bir taş süsleme de görülür. Geçen yüzyılda harap olan ve senelerce bakımsız bir yıkıntı durumunda kalan İsâ Bey Camii, son yıllarda ihya edilerek yeniden ibadete açılmış ve kurtarılmıştır. Bu caminin avlusuna benzeyen, yalnız yanındaki revak-ları daha derin bir avlu da Manisa'da Sa-ruhanogullarından İshak Bey tarafından 1366'da inşa ettirilen Ulucami'de görülür. Bu yapının en dikkate değer tarafı, içinde tam ortada, örme sekiz desteğe dayanan 10,80 m. çapındaki büyük kubbedir. Bu merkezî kısmın üç tarafı küçük tonozlu kare bölümlerle sarılmıştır ki bu düzenleme, Artukoğulları dönemindeki cami mimarisinin bir kademe daha geliştiğini göstermesi bakımından çok önemlidir. Manisa'daki bu düzen, Osmanlı döneminde Edirne'de 1438-1447 yılları arasında yapılan Üç Şerefeli Cami'-de çok daha gelişmiş bir biçimde ortaya çıkar. Artık Osmanlı mimarisinde son şeklini bulan kubbeli ve revaklı avlu ile bunun dört köşesinde yükselen, değişik renkli motiflerle süslenmiş dört minareye¹²⁰ sahip bulunan bu yapının enlemesine uzanan bir harimi vardır. Bu iç kısmın tam ortası 24 m. çapında bir ana kubbe ile. altıgen şeklindeki bu mekândan birer paye ile ayrılan yan kanatların her biri ikişer küçük kubbe ile örtülmüştür. Türk yapı sanatının büyük kubbelerinin ilkinin inşa edildiği binada bazılarına göre biraz olumsuz gibi görünen tek husus, orta mekân ile yan mekânlar arasında kalan üçgen biçimindeki küçük bölümlerdir. Böylece Türk mimarisi basit çok destekli tipten bir büyük kubbenin hâkim olduğu camiye doğru gelişmiştir.

Tek Kubbeli Camiler.

Daha Selçuklular döneminde Anadolu'da küçük ölçülerdeki ibadet yerleri için tek kubbe ile örtülü camiler yapıldığı bilinmektedir. Konya'da bunlardan birkaçı zamanımıza kadar gelmiştir. I. Keykâvus devrinde Hacı Ferruh tarafından 1215'te yaptırılan Ak-çegizlenmez Camii en eski örneklerdendir. Halen bu caminin üstü çatı ile kapatılmıştır. 1220'de yapılmış Şekerfûrûş Hüseyin b. Şa'bân, 1275 tarihli Abdül-mü'min, 1279'da yapılan İnce Minareli Dârülhadis Camii¹²¹, Beyhekim ve benzersiz bir minareye sahip Hoca Hasan camileri bu özellikteki yapıların örnekleri olarak gösterilebilir. Bu tipin mütevazî ölçülerine bağlı kalınarak kendi içinde bir gelişme de sağlandığını, erken Osmanlı döneminde Bursa'nın 1326'da fethinden hemen sonra yapılan Alâeddin Bey Camii gösterir. Aynı dönemde İznik'te 1333'te yapılan Hacı Özbek ve 1345 tarihli Hacı Hamza b. Arduşah camileri, sütunlu bir son cemaat yerini takip eden, tek kubbe ile örtülü kare biçimli bir mekândan ibarettir. Bunlardan Hacı Hamza b. Arduşah Camii, yanındaki 1349-1350 tarihli türbesiyle birlikte 1930'lu yıllarda yerine belediye binası yapılmak üzere yıktırılmıştır. Aynı yerde Vezir Çandarlı Hayreddin Paşa'nın. mimar Hacı Musa'ya 1378-1391 yılları arasında yaptırdığı ve adını yeşil çinilerle kaplı muhteşem minaresinden alan Yeşilcami, biri kubbe. İkisi aynalı tonozla örtülü üç bölümlü bir son cemaat yerini takip eden hariminde yeni bir özellik gösterir. Mekân giriş tarafında üç bölümlü bir ilâve ile uzatılmıştır. Yeşilcami, itinalı ve zengin biçimde yapılmış mermer işçiliğiyle de dikkati çeker. Yine İznik'te 1442 tarihli Mahmud Çelebi Camii, tek kubbeli tipin sade ve zarif örneklerindedir. İnönü'de 1370 tarihli Yedigâr, Ezine yakınında Kemaller köyünde 1382'de yapılmış Asıl-han Bey camileri de aynı mimari biçimin mütevazî temsilcileridir. Fakat tek kubbeli camilerin arasında Yeşilcami derecesinde önemli ve bilhassa cephe işçiliği bakımından çok değerli olan başka bir eser de Söke yakınındaki Balafra Men-teşeoğlu İtyas Bey tarafından 1404'te yaptırılan camidir. Burada küçük ölçülerde ve tek kubbe ile örtülü caminin giriş cephesi mermer malzemenin yardımıyla zarif biçimde düzenlenmiş ve işlenmiştir. Osmanlılar'ın Mentеше valisi Hoca Fîruz Bey için 1394'te Milas'ta mimar Hasan b. Abdullah tarafından yapılan cami, gerek planı gerekse süslemesi bakımından Türk sanatının önemli eserlerindedir. Pâyeli açık bir son cemaat yerinin arkasındaki tek kubbeli mekâna, üstü bindirme tekniğinde yapılmış bir giriş bölümünden geçilir. Bu

¹²⁰ Üst kısımları XVIII. yüzyıla aittir

¹²¹ 1930'lu yıllarda yıktırıldı

bölümdeki bindirme teknikli örtü, Orta Asya mimarisinde çok yaygın olup Türkler tarafından Anadolu'da çok kullanılmış, hatta Erzurum'un eski evlerinde olduğu gibi doğuda ev mimarisine de uygulanmıştır. Fakat aynı tekniğin Antikçağ'da da bilindiğini. İzmir civarında Belevi'ndeki mezar binası gösterir. Fîruz Bey Camii'nin methal bölümünün iki yanında esas namaz mekânı ile bağlantısı olmayan kubbeli kanatlar vardır ki bunlar caminin bir zâviye-cami veya tabhâneli cami olarak düşünüldüğünü gösterir.

Zaviye - Camiler (Tabhâneli Camiler).

Osmanlı Devleti'nin ilk gelişme safhasında değişik bir cami tipi ortaya çıkmıştır. Türk kültürünün dışında olan yabancı sanat tarihçileri, bunları binanın şekline bakarak "ters T planlı camiler" olarak adlandırmışlardır. Bu camiler genellikle ana eksen üzerinde birbirini takip eden iki mekândan ve bunlardan itkine bitişik kubbeli iki veya dört küçük mekândan oluşur. Yanlardaki odalar ocaklıdır. Ortadaki iki mekânın döşemeleri arasında da seviye farkı vardır. Bu camileri adlandırmak için önce iki yanlardaki odaların ne işe yaradığını araştırarak bunların "âyende ve revende"nin misafir edilmelerine mahsus tabhâneler olduklarını tesbit etmiş ve böylece bunların zâviye-camiler veya tabhâneli camiler olduklarını ileri sürmüştük. Konunun özüne hiç girmeyen bazı araştırmacılar, sadece bir ad vermek gayesiyle bu tip ibadet yerlerine "çok fonksiyonlu", "yan mekânlı", "çapraz akslı" camiler gibi adlar vermişlerdir. Ancak bunlar aynen "ters T" gibi yalnız şekle dayanan, fakat binanın ne işe yaradığını ifade etmeyen geçersiz adlardır. Kitabelerinde, vakfiyelerinde ve eski yazılı kaynaklarda imaret olarak gösterilen bu çeşit yapıların sonraki aşhâne-imaretle de bir ilgisi yoktur. Bu tip camilerde ilk kubbeli bölüm, üstündeki aydınlık fenerinin de işaret ettiği gibi, eski avlu hâtırası olarak yapılmış bir kapalı avludur. Bunun önünde olan mihraplı bölüm ise esas namaz mekânıdır. Genellikle bu bölüm zengin şekilde çiniler, kalem işleri veya malakârî kabartmalarla tezyin edilmiştir. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren bu binalar esas görevlerini kaybedip normal mahalle camiine dönüştürüldüklerinde yan odalarla orta kısmın arasındaki duvarlar pek çok hallerde kaldırılmış, kapalı avlu mekânı ile namaz bölümü arasındaki seviye farkı da yok edilmiş ve arada olan pabuçluklar ortadan kaldırılmıştır. Türkler'in Orta Asya'dan getirdikleri bir mimari düzenlemenin geliştirilmiş şekli olan bu yapıların Bizans sanatına veya yabancı bazı ilham kaynaklarına dayandırılmak istenmesi de hiçbir ciddi dayanağı olmayan hayal ürünü faraziyelerdir.

Bu tipteki camilerin ilk örneklerinden biri, İznik surları dışında Orhan Gazi'nin 1334-1335'te yaptırdığı İmareti Camii'dir. 1963'te kitabesinin parçaları ile temelleri bulunan bu bina, eksen üzerinde çifte mekânlı ve yanlarda tabhâne odaları bulunan bir cami idi. Bursa'nın fethinin hemen arkasından yine Orhan Gazi'nin 1339'da yaptırdığı ve 1418'de tamir edildiği bilinen cami de bu tipin temsilcisidir. Burada cephelerde iyi bir taş ve tuğla işçiliği kullanılarak yapıya renkli bir ifade verilmiştir. Osmanlı döneminin ilk yüzyıllarında (XIV ve XV. yüzyıllar) çok revaç bulan bu tip camiler Türk topraklarının hemen her tarafında yapılmıştır. Yenişehir'de (Bursa) Orhan Gazi tarafından bir tepe üstünde inşa ettirilen ve çok ilgi çekici tuğla işçiliği gösteren Postinpûş Baba (Seyyid Mehmed) Zâviye-Camii. büyük kubbeli bir cami mekânı İle yanlardaki birer kubbeli odadan ibarettir. Bir eyvan biçiminde olan giriş dehlizlerinden yan odalara geçişi sağlayan küçük ve dar koridorlar, yine de avlu hâtırası olarak minyatür kubbecikler-le örtülmüş ve bunların ortalarında aydınlık feneri yerini tutan birer delik bırakılmıştır. Bursa Çekirge'de I. Murad'ın Kaplıca İmareti veya Hüdâvendigâr Camii, bu plan şeklinin çok değişik uygulanışına sahiptir. İki katlı olan bu yapıda biri beşik tonozlu, diğeri kapalı avlu halindeki kubbeli iki mekânı üst katta at nalı gibi saran hücrelerden ibaret medrese teşkil eder. Alt katta kubbeli mekânın yanlarında tabhâne odaları yer almıştır. Beş kubbeli son cemaat yerinin üstünde uzanan İkiz kemerli galeri halinde dışarı açılan kat ise binanın cephesine bir saray görünümü verir. Bu o yıllarda çeşitli Akdeniz ülkelerinde uygulanan bir mimari zevkin Türkleşmiş şeklidir. Hüdâvendigâr Camii, medrese ile aynı bina kitlesi içinde birleşmiş bir yapı olarak Türk sanatında tektir. İznik'te I. Murad tarafından 1389'da annesi Nilüfer Hatun için yaptırılan zâviye-imaret-cami de itinalı bir taş ve tuğla işçiliğiyle birlikte araları sütunlu ve pâyeli beş bölümlü bir son cemaat yeri, tepesinde aydınlık feneri bulunan kubbeli bir kapalı avlu, yanlarda kubbeli odaların bulunduğu bir yapıdır. Geniş bir kemer ve seki ile ayrılan namaz mekânı zengin geçişli bir çift küçük kubbe ile Örtülü olup mihrap ekseninde değil sol yan duvardadır. Aynı yerdeki 1389'da öldürülen Yâkub Çelebi için yapılan zâviye-cami de beş bölümlü son

cemaat yeri, iki kubbeli mekân ve yanlarda aynalı tonozlarla örtülü birer odadan meydana gelmiştir. Bursa'da Yıldırım Bayezid (1390 I? I. Amasya'da Bayezid Paşa (1414), Edirne'de Gazi Mihal (1422) camileri, bu çeşit yapıların her biri değişik özelliklere sahip örnekleridir. Fakat Bursa'da Çelebi Sultan Mehmed için mimar Hacı İvaz tarafından yapılan ve bazı teferruatı hariç ancak 1424'te bitirilen Yeşilcami, bu tipin en önemli ve en muhteşem eseridir. Zengin mu-karnaslı kavsarası olan taçkapıdan girilen kubbeli ilk mekânda hâlâ şadırvan bulunduğundan bunun geleneksel kapalı iç avlunun hâtırası olduğu açıkça bellidir. Camide altın yaldızlı yeşil çiniler, bazı kısımları bitirilmemiş mermere işlenen bezemeler ve yazılar, pencere-lerdeki lokma parmaklıklarda görülen altın kakma süslemeler, Yeşilcami'nin her bakımdan göz kamaştırıcı bir tabhâ-neli cami olmasına özen gösterildiğini ortaya koyar. Aynı plan düzeni Amasya'da Yörgüç Paşa (1428], Bursa'da Muradiye (1426-1428) ve Hamza Bey (aynı dönem), Ankara'da Karacabey (XV. yüzyılın ilk yarısı), Kastamonu'da 1451'de Candaroğ-lu İsmail Bey'İN yaptırdığı camilerde de görülür. Bu tip Rumeli'de de örnekler vermiş olup Üsküp'te İshak Bey¹²², Sofya yakınında İhtiman'da Gazi Mihaloğulları, Edirne'de 11. Murad'ın eseri Muradiye camileri de bunlar arasında anılabilir. Tire'de Yahşi Bey (Yeşilce İmaret) Camii, önceleri yanlış bir ta-rihleme ile 1333 yılına ait olarak tanınmışken sonraları bu caminin XV. yüzyıl eseri olduğu anlaşılmıştır. Burada mihrap kilise mihrapları gibi köşeli olarak dışarı taşan bir çıkıntının içindedir. Bu kısmın yarım kubbesi içten dilimlerle süslenmiş, minare gövdesi de alışılmamış biçimde yivlerle bezenmiştir.

Dört Destekli Camiler.

Orta kubbesi dört paye veya sütuna oturan dört kemer tarafından taşınan, dış duvarlar arasında kalan bölümleri beşik tonozlu, köşelerde ise küçük kubbeli mekânlar bulunan bir başka tip camiler daha vardır. Türk mimarisinin erken döneminde cami yapılarında yenilikler aranmasının göze çarpıcı örneklerinin başında, Batı Trakya'da-ki Dimetoka'da mimar Hacı İvaz (Paşa) tarafından 1420'de yapılmasına başlanan, fakat banisinin ölümü üzerine acele tamamlanan Çelebi Sultan Mehmed Camii gelir. Osmanlı mimarisinin parlak dönemindeki selâtin camilerinin öncüsü olan bu büyük ve kesme taştan güzel cami, bugün Yunanlılar tarafından ambar olarak kullanılmasına rağmen heybetli mimarisini belli etmektedir. Kubbesi yok olmuş ve üzeri sivri bir çatı ile örtülmüştür. Önce dört yarım kubbe ile desteklenen bir ana kubbeli olmasını mümkün gören Ayverdi. sonra yeni bir görüş ortaya atarak, bu caminin esasında mihrap eksenini üzerinde iki kubbeli olarak tasarlandığını ve banisinin ölümü üzerine bitirilmeden üstünün ahşap olarak örtüldüğünü ileri sürmüştür ki, bizce inandırıcı değildir. Benzerleri pek az tanınan bu tipin başka bir temsilcisi Atina'da Fethiye Camii İse de bu yapının tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Taş ve tuğladan örülmüş bir duvar tekniğine sahip bu caminin sütun başlıkları daha çok XVIII. yüzyıla işaret etmektedir. Harput'ta Sâre Hatun, Diyarbakır'da Bıyıklı Mehmed Paşa'nın 1522'-de yaptırdığı Fâtih Paşa camileri de aynı tipin daha geç temsilcileridir. Bu son örnek, dört yarım kubbesiyle bir kademe daha ileri bir safhaya işaret eder.

3- Moğol İstilâları Dönemi.

XIII. yüzyılda ortaya çıkan Moğol istilâsı İslâm âleminde geniş akisler yapmış ve korkunç tahribat birçok caminin yıkılmasına sebep olmuştur. Saman, Hıristiyan veya Budist olan Moğollar'dan Gazan Han'ın (1295-1304) İslâmiyet'i kabul etmesiyle bu defa İslâm mimarisinde yeniden bir canlanma görüldüyse de sonraki siyasî durum, müslüman Moğollar'ın ortaya koyduğu eserlerden pek azının yaşamasına imkân vermiştir. Urmiye civarında Rizaya'da yapılan Mescid-i Cum'a (XIII yüzyıl), benzerlerine Anadolu'da rastlanan, uzunluğuna gelişen payelerle ayrılmış üç sahnalı bir camidir. Mihrap kısmında yine kubbeli bir bölüm vardır. Gazan Han'ın Tebriz'in varoşu Şam'daki camii ile, veziri ve tarih yazarı Reşîdüddin Fazlullah'ın kurduğu Rab'-ı Reşîdî mahallesi ve buradaki camiden bir iz kalmamıştır. Diğer veziri Tâceddin Ali'nin 1312-1322'de Tebriz önünde yaptırdığı, sonraları "el-Arg" (kale) adı verilen Mescid-i Ali Şah dev ölçüde çok büyük bir yapı idi. Kalıntısı 1809'da kale haline getirilen bu cami hakkında ancak kaynaklardan bilgi edinmek mümkündür. Duvarları 6-10 m. kalınlığında olan, yalnız avlusu 285 x 225 m. ölçüsünü bulan bu cami, İsfahan Cuma Camii gibi dört ey-vanlı idi ve orta eyvanın açıklığı 30 metreyi buluyordu. Avlu

¹²² Alaca Cami, 1438

revakları ise mermer pâyeli idi. Kâşân vilâyetinde Natanz'da 1304-1309'da yapılan Mescid-i Cuma. 14 m. ölçüsünde olan kare avlusu, değişik derinlikte dört eyvanı ile aynı tipin çok küçük ölçüde başka bir örneğidir. Ancak burada pâyeli kanatlar bulunmamakta ve ana eksenin dışında olan büyük kubbe sekiz köşeli bir mekânı örtmektedir. Olcaytu Han'ın kurduğu Sul-tâniye'de (1309-1319) kubbeli bina. inşasının gelişme derecesini göstermesi bakımından önemlidir. Tahran yakınında Veramin'de Ebû Said Bahadır Han tarafından 1325-1326'da yaptırılan ve 1412'-de Sâhruh'un tamir ettirdiği Mescid-i Cuma, bir avluya açılan dört eyvanla kubbeli mihrap bölümünden ibaret genel şemaya uygun olmakla beraber, büyük eyvanı ve kubbeli kısmını kaplayan zarif kompozisyonlu çini tezyinatı ile bu devrin muhteşem mimarisinin güzel bir örneğidir. Aynı şemayı Yezd civarında, mihrabı 1338 tarihini taşıyan Eberküh Mescid-i Câmii'nde bulmak mümkündür. Ancak Kirman'daki Mescid-i Cuma (i349) âbidevî eyvana sahip ise de mihrap Önündeki kubbeli mekân olmadığından normal tipten ayrılmaktadır. Yezd'-de 1325'te Atabeg Seyyid Rükneddin'in yaptırdığı, yalnız camii ayakta kalan Vaktü's-sâat adındaki, bir cami etrafında toplanan kütüphane, medrese ve rasathaneden ibaret bir külliye idi. Esası 1119'a ait olan ve yine dört eyvan şemasına sadık Yezd Mescid-i Cum'ası ise 1375'te yeniden yapılırken mihrap kısmı mozaik çinilerle süslenmek suretiyle mihrap tezyinine verilen önemin gittikçe arttığına işaret eder.

XIV. yüzyıl sonundaki Timur istilâsı, öncekinden daha da tahripkâr olmuş ve Timur ile sülâlesi imar faaliyetlerini kendi şehirlerine ve bilhassa Semerkant'a inhisar ettirmişlerdir. Timur devrinde cami yapımının ikinci plana atılmasına karşılık medrese, türbe ve meşhed inşası önem kazanmıştır. Bu arada bazı musallalar da yapılmıştır. Bunlardan Semer-kant'takinde geniş bir meydanın kenarında inşa edilen bir eyvanın dip duvarına bir mihrap yerleştirilmiş, bunun iki tarafına kadınlara mahsus daha küçük birer eyvan yapılmıştır. Kalabalık bu eyvanların önündeki meydanda toplandığından minber Herat musallasında olduğu gibi sağdaki eyvanın dış kenarına yerleştirilmiştir. Böyle bir musalla Bu-hara'da sur dışında mevcuttur. Orta kısmı 15 m. kadar yükseklikte olan musallanın kible duvarının çok eski¹²³, diğer kısımlarının ise XVII. yüzyıla ait olduğu tahmin edilmiştir. Timur'un doğum yeri olan Keş'te 1396'da tamamlanan muhteşem sarayının ortada büyük bir eyvanla yanlardan ileri taşkın birer burçtan ibaret cümle kapısı, o devrin cami taş kapılarına tesir etmiş gibidir. Timur'un 1397'de Türkistan şehrinde Ah-med Yesevî için mimar Şîrazlı Hoca Hüseyin'e yaptırdığı meşhed-cami, cephesinin bütün çini tezyinatının dökülmesine rağmen bu benzerliği açıkça gösterir. İki yanı burçlu methal eyvanı, şeması dört eyvanlı ve mihrabı kubbeli bir cami planına tamamen uygun olan Bîbî Hanım¹²⁴ Medresesi'nde de (1399-1405) göze çarpar. Burada minareler dış duvarın dört köşesine yerleştirilmişse de malzemesinin kötülüğü yüzünden daha yapıldığı yıllarda cami yıkılmaya başladığından bunlar da devrilmiştir. Uluğ Bey Camii ve Medresesi de (1417-1420) öncekinin methal burçları hariç olmak üzere daha ufak ölçüde tam bir benzeridir. Ebû'l-Kâsım Bahadır Han'ın 1446'da yaptırdığı Anav Kale Camii ise büyük bir eyvan ve yanlan kubbeli kanatları olan bir binadır. Bunun en dikkate değer tarafı, Çin tesirine bağlanan, eyvan cephesini süsleyen iki muazzam ejder motifidir. Bu dönemde İran'da yapılanlar arasında, üzerinde durulmaya değer önemli bir eser de Türkmen Kara-koyunlular'dan Cihan Şah'ın (1436-1467) Tebriz'de yaptırdığı Mescid-i Kebûd'dur (Mavi Cami). Burada artık kubbenin hâkimiyeti açık bir şekil almakta, sekiz istinada dayanan büyük bir kubbenin örttüğü ana mekânı, üç tarafından kubbeli bölümlerden meydana gelmiş bir dehliz at nalı biçiminde sarmaktadır. Caminin kible duvarı dışında haçvari planlı bir mekân vardır. Köşelerinde minareler bulunan cephesinin ortasındaki büyük bir eyvan ise methali teşkil eder. 1780'de kubbesi çöktüğünden beri çok harap olmasına rağmen günümüze kadar (1992) devam eden tamirlerle kurtarılmaya çalışılan, duvarlarında ve eyvanlarında hâlâ muhteşem bir süslemenin kalıntıları görülen bu caminin diğer bir benzeri de 1451'de Meşhed'de Emîr Melikşah'ın yaptırdığı Mescid-i Şâh'tır. Orta Asya'daki ziyaret camilerinin en önemlilerinden biri de Kuzey Afganistan'da Mezânşerif te bulunmaktadır. Hz. Ali'nin kabri olduğuna inanılan bu yerde oldukça geç bir dönemde bir makam olarak yapılan bu cami Hint mimarisine uygun bir görünümüdür. Fakat daha çok İran tesiriyle bütün dış aksanı çinilerle kaplanmıştır.

¹²³ Belki XII. yüzyıl

¹²⁴ Saray Melik Hanım

4- Karma Üslûplarda Camiler.

İslâm sanatının Ortaçağ'ında muayyen bir devirden sonra Türk üslûbunun hâkim olması, bazı bölgelerde bunun yerli üslûplarla karışarak değişik birtakım yeni üslûpların ortaya çıkmasına sebep olmuştur ki bunlardan biri Hint-İslâm, diğeri ise Eyyûbî ve Memlûk cami mimarileridir.

a- Hint.

İslâm orduları ilk olarak 710'da Hint topraklarına. Gucerât ve Sind'e girmişlerse de o sırada yapılan ve pâyeli olduklarına ihtimal verilen camilerden bugüne kadar hiçbir bina kalmamıştır. Yalnız Hint ülkesine İslâmiyet'in girmesiyle ilk yapılan camilerden birinin temel izleri, Sind'de Haydarâbâd civarındaki Mansûre'de meydana çıkarılmıştır. Payeti tipte bir bina olduğu anlaşılan bu caminin sadece kavisli mihrap temeliyle, payelerin kare şeklinde taş kaideleri bulunmuştur. Bir maksurenin varlığına işaret sayılabilecek kaideler ise görülmemektedir. Kuzey Hindistan'da ilk kuvvetli İslâm idaresi Gazneliler'in hâkimiyetiyle başlar. 1175ten itibaren Muhammed Gûri idaresinde Hint'e nüfuz etmeye başlayan müslüman Afganlar çok büyük ölçüde, tesirli ve âbidevi ordugâh camileri yaptırmışlar, bunun için de orada mevcut eski Hindu tapınaklarından istifade yolunu tutmuşlardır. Delhi'de Gün kumandanlarından Kutbüddin Aybeg'in kurduğu ve harabesi mevcut olan Kuv-vetü'l-İslâm Camii, esasında bol miktarda girift kabartmalarla süslü, taştan payelerden ibaret bir mimariye sahip Jain tapınağına mihraplı bir kible duvarının ilâvesiyle meydana getirilmiştir. Her biri taştan küçük bir kubbe ile örtülü kare bölümlerden oluşan bu cami binasının İslâm mimarisine aykırı Hîndü tesirlere sahip dış görünüşü, 1197de dış tarafında beş sivri kemer bulunan 150 ayak uzunluğundaki tamamen İslâmî karakterde bir cephenin inşa edilmesiyle gizlenmiştir. Bu kemerlerin dikkate değer bir özelliği, kemer taşlarının normal kemer inşaatında olduğu gibi bir kasnak yardımıyla dairevî şekilde değil sahte kemer denen bindirme tekniğinde yapılmış olmasıdır. Sonraları birçok ilâvelerle büyük bir manzume halini alan bu caminin 1310'da yapılan ve Alâi Dervâze adını taşıyan methal binası, Hint-İslâm sanatının karakteristik eserlerindedir. Bu caminin avlusunda, yine Kutbüddin tarafından yaptırılan ve Kutub Minâr denen 72.5 m. boyundaki¹²⁵ taş minare, Hint'te hâkim İslâm sanatının Türk menşesine açıkça işaret eder. Çeşitli örneklerine Orta Asya ve İran'da rastlanan koni biçimindeki bu minare onlar gibi ufkî yazı frizleriyle süslenmiş ve gövdesinin masif görünüşü sivri çıkıntı ve yivlerle hafifletti İm iştir. Ecmîr'de şehir dışında Muhammed Gûri'nin yine 1193'te bir Hindu tapınağından çevirdiği Arhâi-din-kâ Chonprâ Camii, son derece zengin işlemeli sütunları, taştan yontma kubbeli tavanları ile yerli Hint mimarisinin tipik bir eseri olmakla beraber burada da Suttan İltutmuş zamanında (1210-1236) yine dış görünüşü İslâmî karakterde beş kemerli bir cephe inşa edilmek suretiyle gizlenmiş, tam ortadaki büyük sivri kemerli kapının üstünde ise Türk geleneğine uygun olarak biri yıkılmış veya bitmemiş, gövdeleri çubuklu bir çift minare inşa edilmiştir. Bu taş cephenin yüzeyi çok ince süslemeler ve bilhassa Selçuklu geleneğine uygun nesih ve kûff yazı frizleriyle kaplanmıştır. Hint'teki diğer camiler de Hint ile İslâm sanatının bir arada toplandığı karışık üsluplu eserler halinde yapılmıştır. Delhi yakınında Şah Âlem Camii'nin (1351-1388) avlulu bir cami olmasına karşılık Delhi'de 1380'e doğru yapılan Khirki Camii, sade ve basit mimarisinde İslâmî karakterin hâkimiyetini gösterir. İçindeki sivri kemerleri kaba ve kalın tek taştan yontulmuş payeler taşımaktadır. Dış görünüşü tamamen İslâm mimarisi özelliklerine sahip cümle kapısının iki yanında şerefe-siz kısa iki minare vardır ki bunların koni biçiminde olmaları, menşelerinin Orta Asya olduğunu açıkça gösterir. Ha-rim kısmı kemerlerle kare bölümlere ayrılmış ve üstleri kubbeciklerle örtülmüştür. Bengal'de Pandua yakınındaki Adî-na Camii'nin (1358-1389) İslâmî geleneğe uygun mihrap cephesinde tamamen Hint üslûbunda yarım sütunlar görülür. Delhi civarında Bagampûrî Camii ise (1370) çok kubbeli harimiyle bir taraftan Hint, büyük eyvanı ve ana kubbeli kısma açılan cümle kapısı ile diğer taraftan da Asya-Türk sanat geleneğine bağlanır. Cavn-pûr'da üç kubbeli Atala Camii (1408), bu cümle kapısı ve cephe eyvanı motifinin Hint topraklarında aldığı yeni şekli çok iyi belirtir. İçinde Hint mimarisinden alınma bir pencere bulunan, kırık sivri kemerli methal eyvanının iki yanındaki cephe, satırları pencereli üç kat halinde taksim edilmiştir ki bu da Hint sanattan gelmiş bir özelliktir.

¹²⁵ Üst kısmı 1803te yıkılmış ve tamir görmüştür

b- Eyyûbîler Devri.

Eyyûbîler devrinde (1171-120) Kahire, Sam. Halep geniş ölçüde imara sahne olmuşsa da cami inşasına pek önem verilmemiştir. Yayılma tehlikesi gösteren Şîliğe karşı cephe alan Sünnî Eyyûbîler, kendi görüşlerini yayacak büyük medrese yapımına daha fazla önem vermişlerdir. Kahire'de el-Melikü's-Sâtih Necmeddin Eyyûb tarafından 1242'-de yapılan Sâlihiye Medresesi, kapı üstündeki dilimli çadır biçimindeki külâhlı minaresi, taş cephesindeki nesih yazı frizleri ve mukarnasları bakımından o devrin cami mimarisinde Asya'dan gelen bir üslûbun kuvvetli hâkimiyetine işaret eder. Suriye ve Mısır'da Eyyûbî-ler'in bu dönemde yaptıkları medreselerde de Asya karakterini bulmak mümkündür.

c- Memlûkler Devri.

Türk asıllı Bahrî Memlûkleri'yle (1250-1382) Çerkez asıllı Burcî Memlûkleri (1382-1517) dönemlerinde bilhassa Kahire'de yeni bir üslûbun doğduğu görülmektedir. Tamamen As-ya'daki Türk sanat zevki ve geleneğinin izlerini taşıyan bu üslûp, Memlûkler'in yaptırdığı âbidelerde en güzel ifadesini bulmuştur. Ancak bu üslûp da mahallî ve dışarıdan gelen Türk menşeli unsurların kaynaşması sonucunda ortaya çıktığından her ikisinin de özelliklerine sahiptir. Buradaki inşaatlarda taş kullanıldığı gibi binalarda genel olarak ahşap düz bir çatı ile örtülü eyvana yer verilmiş, Asya'daki çini tezyinatının yerini renkli taş kaplamalar almıştır. Sultan Baybars'ın Kahire'de 1269'da yaptırdığı cami bu özellikleri gösterir. Ancak burada planın yerli geleneğe bağlı kaldığı görülür. Geniş bir avluyu takip eden ha-rim, kible duvarına paralel pâyeli altı sahndan¹²⁶ ve mihrap önündeki üç sahn genişliğindeki günümüzde yıkık olan büyük maksure kubbesinden ibarettir. Bir kale kapısını andıran dışarı taşkın cümle kapısı, ince taş işçiliği ve süslemesiyle Selçuklu kapılarının yakın bir benzeridir. 1340'ta yapılan Merdânî Camii'nde de revaklı avlu ve sütunlu harim muhafaza edilmiştir. Şeyh Müeyyed Camii (1415-1420) ve daha başka küçük camilerde av-lulu-sütunlu veya pâyeli cami geleneğinin yaşamaya devam ettiği görülür¹²⁷, Bulak'ta Kadı Yahya (1448) camileri gibi]. Buna karşılık Türkler'in dört eyvanlı medrese-cami tipi, Mısır'da bilhassa Kahire'de cami mimarisi üzerinde büyük bir tesir göstermiştir. Sultan Kalavun'un 1284-1285'te yaptırdığı bîmâ-ristan, medrese ve türbeye ekli olarak kurulan Kalavun Camii bu tipin en âbidevî temsilcisidir. Ancak burada büyük bir avlunun güney tarafında uzanan avlu genişliğindeki cami, aynen bir bazilikada olduğu gibi harimi uzunlamasına üç sahna bölen iki sütun dizisiyle ayrılmıştır. Caminin beşik örtüsüne haşmetli bir yükseklik sağlanması için boylan kısa olan sütunların üstlerine çok yüksek üzengi taşları, uzun kemer ayakları konmuştur. Asya mimarisine ait bir unsur olan eyvan böylece iç görünüşünü mahallî mimarinin, hatta belki de hıristi-yan mimarisinin tesiriyle oldukça değiştirmiştir. Kalavun Camii'nin dış cephesi de âbidevî kemer ve pencere dizileriyle gösterişli bir ifadeye sahiptir. Süslemede Selçuk, Arap (Mağrib) ve Gotik unsurları tesbit mümkün olmuştur. Üç kat halinde olan minare altta kare şeklinde, üstte yuvarlaktır. Bunun da ünlü İskenderiye Feneri'nden ilham alınarak yapıldığı bir faraziye olarak ileri sürülmüştür. Avlunun karşı tarafında medrese bulunmakta, yan kenarlarında ise hücreler sıralanmaktadır. Dört eyvanlı cami örneklerinden Melik Camii'nde (1319) esas harimi teşkil eden büyük eyvanın, avlu genişliğini de aşan enine bir salon halini aldığı görülür. Dört eyvanlı büyük Memlûk manzumelerinin hiç şüphesiz en muhteşem Örneği. 1356-1363'te yapılan Kahire'deki Sultan Hasan Medrese-Camii ile türbesidir. Muntazam kesme taştan yapılmış yüksek ve çok katlı cephesi ve bu cephenin âbidevî karakterini bilhassa belirten yüksek cümle kapısı dikkati çeker. Ortadaki büyük avlunun etrafında dört eyvan bulunmaktaysa da bunlardan yalnız güneydeki esas büyük eyvan camidir. 86 ayak yüksekliğindeki bu cami eyvanı Makrizî tarafından meşhur Tâk-ı Kısra'ya benzetilir. Binanın dış sınırı ile dört eyvanın aralarında kalan kısımlar ise küçük iç avlular etrafında toplanan hücrelerden ibaret birer medresedir ki bunların her biri dört mezhepten birine tahsis edilmiştir. Kubbeli türbe, caminin kible duvarı Önüne bitişik olarak yapılmıştır. Bu manzumenin ikisi kible duvarı üstünde, ikisi methalde dört minaresi olması düşünülmüşse de bunlardan ikisi yapılmamış, ikisi de zamanla yıkılmıştır. Aynı plan, küçük farklar ve bilhassa cami hariminin derinliğinden ziyade enine açılması suretiyle Emî-rü'l-Yûsufî Camii (1373), Berkuk Medrsesi ve Camii (1386) ve aynı özellikleri gösteren diğer eserlerde de

¹²⁶ Sahnları ayıran kemerler yıkılmıştır

¹²⁷ Kankar-ta Barsbay 11437

uygulanmıştır. Bu sonuncuda beşik tonoz yerine ahşap çatının tercih edildiği görülür ki bunun sebebi belki de iklim şartlarında aranmalıdır.

Filistin'de şimdi İsrail sınırları içinde kalan Safed'de 1275-1276'da yapıldığı ileri sürülen Câmîu'l-ahmer, son derece değişik ve ilgi çekici bir mimariye sahiptir. Mukarnaslı bir taçkapısı olan cami kare bir plana sahip olup ortada dört paye ile dokuz bölüme ayrılmıştır. Bunlardan mihrap önündeki kubbeldir. Diğerleri ise çapraz tonozlarla örtülmüş, yalnız tam ortadakinin tonozu süslü bir biçimde işlenmiştir. Böylece burada Türk-ler'le Asya'dan gelmiş olmasına ihtimal verilen cami mimarisinde yeni ve değişik bir uygulamanın örneği ile karşılaşılır.

Çerkez Memlûkleri döneminde medreselerin evvelki önemlerini kaybetmesine karşılık cami etrafında gelişen manzumelerde yeni birtakım ilâveler ortaya çıkmıştır. Bunların başında genel olarak bir türbe ile birleşen sebil ve küttâb (mektep) gelir. Memlûkler döneminde cami ile birlikte muhteşem kubbeli anıtlar halini alan türbeler arasında Kahire'de yapılan Sultan Berkuk Camii dikkati çeker. Tam bir simetriye uygun olarak yapılan bu büyük bina cümle kapısında çifte minareye, geniş bir avluya ve harimin iki tarafında yüksek kubbeli birer türbeye sahiptir. Türbe, sebil ve camiden ibaret bu manzumenin küçük ölçüde bir örneği olarak Kahire'de 1430'da yapılan Cevher Lala Camii'nde (Medresetü Cevher el-lala) yan eyvanlar eski önemlerini kaybederek âdetâ küçük bir hücre haline gelmiş, esas eksen üstündekiler ise avlu ile aynı genişliğe ulaşmıştır. Ancak bunlardan da geridekinin çok kısılmasına karşılık esas harim eyvanı, yani cami kısmı çok derinleşmiştir. Böylece burada dört eyvanlı cami tipinin hayli değişmiş olduğu görülür. Yine Kahire'de medrese, türbe ve sebilden meydana gelen küçük bir manzumenin merkezinde yer alan Kayıtbay Camii aynı mimari özellikleri gösterir. Yalnız burada mihrap eyvanının genişliği avlu genişliğini de aşmış, buna karşılık arka eyvan daha da daraltılmıştır. Bu enine genişleme ile birlikte yine ahşap düz çatı kullanılmıştır. Kayıtbay Camii'ndeki mimari özelliklerin İshâkî (1481) ve Ganî Bey (1427) camilerinde de bulunması bunun genel-leştiğini gösterir. Yan eyvanlar küçük hücreler halini almış, minareler çok süslenmiştir. Bu son özellik, kalabalık süslemeye önem veren Memlûk sanatı için tabiidir.

Mısır dışında Afrika'da İslâmiyet'in yayıldığı yerlerde de oldukça eski tarihli camilerin bulunduğu bilinmekteyse de bunlar hakkında yeteri kadar bilgi edinilememektedir. Yalnız Kenya Gedi'deki en önemli caminin 1450'ye doğru yapıldığı, iki defa tamir edildikten sonra 1600-1650 arasında şehir terk edildiğinde harap olduğu tesbit edilmiştir. Bu da klasik Arap camileri mimarisinde yapılmış çok pâyeli bir binadır.

D- Yeni İslâmî Dönem.

1- İran.

Moğol ve Türk idaresinden sonra İran'da kurulan Safevî idaresi zamanında XVI-XVII. yüzyıllarda büyük camiler yapıldığı bilinmektedir. Bu dönemin en büyük ölçüdeki camii. Şah Abbas'ın İsfahan'da Meydân-ı Şâh'ın bir kenarına 1603te yaptırdığı Şeyh Lutfullah Camii'dir. Muhteşem bir cümle kapısına sahip olan bu kubbeli binada ve bu devrin camilerinde dikkati çeken en önemli husus, yapıların iç ve dışlarının renkli çinilerle tezyini ve çini yazı kuşakları ile süslenmesidir. Aynı meydanın diğer tarafında. Şah Abbas'ın 1616'da tamamlanan Mescid-i Şâh adındaki camii ise plan bakımından avlulu ve dört eyvanlı cami tipinin yeni bir örneğidir. Meydanın eksenine cami-ninki aynı olmadığından çifte minareli cümle kapısı meydanla cami arasındaki irtibatı sağlayacak şekilde eğri olarak yapılmıştır. İç avluya açılan eyvanlardan ortadaki daha geniş olup mihrap önündeki büyük kubbeli kısma bitişiktir. Yan eyvanların da önlerine yine kubbeli birer mekân eklenmiştir. Geleneksel tipte bir yenilik olarak kubbeli harimin iki yanında, her biri sekizer kubbe ile örtülü, derinliğine uzanan birer salon ve re-vaklı birer avlu vardır. Böylece Mescid-i Şâh, esas şemasının eski geleneğe uygun olmasına karşılık bazı yeniliklere de sahiptir. İran'da bu dönemde ayrıca büyük, muhteşem meşhedler yapılmasına da önem verilmiştir. Safevî ailesinin kurucusu Şeyh Safiyyüddîn-i Erde-bîlî (ö. 1334) için Erdebil'de yapılan meş-hedin. kubbesi yıkılmış olan cami kısmı sekiz köşeli planı ile bir istisna teşkil eder. Ek binalar arasında yer alan ve Çinihâne denilen hazine ve kütüphane binası ise dört kanatlı yonca şeklindeki planı ile doğrudan doğruya hıristiyan mezar binalarını hatırlatır. Duvarları nişler ve bilhassa binanın dışına zengin bir görünüş veren renkli çinilerle süslü olan bu caminin yine büyük bir meydana açılan

cümle kapısı da Şah II. Abbas zamanına aittir (1648), Meşhed'de esas hayli eski olan, 819'da Ölen Şifler'in sekizinci imamı Ali er-Rızâ için yapılan cami de Safevîler devrinde ve 1855'e kadar geniş ölçüde tamir ve ilâvelerle zenginleştirilmiş. İçi ve dışı tezyin edilmiştir. Çok büyük ve muhteşem bir manzume teşkil eden İmam Ali er-Rızâ Meşhed'i'nin kubbeleri altın yıldız, iç ve dış duvarları ise zengin çiniler ve aynakârî tezyinatla kaplanmıştır. İran'daki diğer büyük meş-hedlerden biri de Kum'da Hz. Fâtıma Meşhed'i'dir. Şah I. Abbas zamanında yapılan Fâtıma el-Ma'sûme Camii, XIX. yüzyıl başında Feth Ali Şah tarafından esaslı bir şekilde tamir edilmiştir. Çok büyük bir avlu etrafında toplanan dört avlulu normal bir cami olan bu eserin altın yıldızlı ana kubbesi, şekil bakımından her ne kadar Asya kubbelerine uygun ise de gövdeleri renkli tezyinatlı minareler, en tepede olan üstleri kapalı şerefele-riyle değişik bir zevke işaret ederler. Irak'ta İran'ın nüfuzu altında olduğu müddetçe, özellikle 1638'e kadar Şifler'in kutsal tanıdıkları yerlerde yapılan camiler de bu esaslara uygun olarak meydana getirilmiştir. Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in makamı üstünde kurulan Meşhed-i Hüseyin. Küfe yakınında Necef te Hz. Ali'nin mezarı. Sâmerâ'da 874'te on ikinci imamın kaybolduğu yerde yapılan meş-hed ve nihayet Bağdat'ta yedinci ve dokuzuncu imamların mezarları üstünde kurulan Kâzım iye Külliyesi, İrak'taki başlıca dört büyük Şif meşhedini teşkil eder. Hepsi de muhteşem dış görünüşleri, soğan biçiminde altın yıldızlı kubbeleri, "güldeste" adı verilen, üstleri birer saçakla örtülü şerefelere sahip minarele-riyle çok uzaklardan kendilerini belirtirler. Geniş bir sahayı kaplayan ve çeşitli ek binaların ortasında bulunan bu türbe ziyaretgâh camilerin içinde Bağdat'ta Kâzımıye Camii, nisbetli dört minaresiyle [diğerlerinde ikişer minare vardır] ahenkli bir siluete sahiptir.

2- Hint.

Türk-İran-Hint sanatlarının karışımından meydana gelen Hint-İslâm sanatı bu eklektik karakterinden sıyrılamamıştır. Gucerât camilerinde Hint üslûbunun hâkimiyeti daha açık görülür. Ahmedâbâd'da 1500'e doğru yapılan Rani Rupavati/Kral içe Camii'nin cephesinde de İslâm mimarisi unsurlarından sivri sakın hatlı büyük eyvan kemeriyle. İleri taşkın ve tamamen Hint üslûbunda kalabalık tezyinattı, hareketli iki minare kaidelerinin¹²⁸ yer aldığı görülür. Ayrıca cephenin yan kanatlarında üstleri kon-sollu yağmurluklu, şahnişin halindeki taşkın pencereler de tamamen Hindu saray mimarisinden alınmış unsurlardır. Bu caminin harimindeki istinatlar, eski Jain tapınaklarından devşirilen işlenmiş parçalardır. Aynı hususlar Ahmedâbâd'da, Ahmed Şah'ın 1423'te yaptırdığı on beş kubbeli Mescid-i Cum'a'da ve XV. yüzyıl sonlarına ait Muhafız Han ve Sipri camilerinde de kendilerini gösterirler. Bu son iki camiden ilki, başlıca Hint sanatı özelliği olarak sütun demetleri halindeki çifte minareye, diğeri ise bir Hindu sarayı cephesi gibi olan cephe taksimatına sahiptir. Hint-İslâm sanatı mimaride büyük bir yenilik yaratmamasına karşılık mermer işçiliğinde çok büyük bir hamle kaydetmiştir ki bunun en güzel Örneği, XVI. yüzyıla ait Şeydi Sey-yid Camii'nin âdeta dantela gibi oyulmuş mermer şebekeli pencereleridir. Pâyeli büyük camilerin yanı sıra daha küçük camiler için, yan yana üç kubbenin örttüğü enine açılan bir harimden ibaret bir tip daha kabul edilmiştir. Bu tipi Delhi'de XV. yüzyıla ait Bara Gumbad Camii'nde bulmak mümkün olduğu gibi 1505'te yapılan Delhi'deki Mothki Mescidi'nde de görmek mümkündür. Kemerli bir sunî terasın üzerinde olan caminin bu özelliği, sonraları Hint cami mimarisinde genel bir karakter halini alır. Hint-Türk imparatorları döneminde ana çizgileri böylece belirmiş olan cami mimarisi aynı esaslar içinde gelişmiştir. Delhi yakınında 1539-1545 yılları arasında Hümâyun'-un başlatarak ondan sonra Şîrşah'ın biti ittiği Kal'a-i Köhne Camii enine uzanan dar bir binadır. Harimdeki üç ana bölümün üstleri taştan birer kubbe ile örtülmüş, yanlarda ayrıca yarım kubbelerle desteklenmiş daha küçük kubbeli birer bölüm yapılmıştır. Bölümleri karşılayan cephe eyvanlarının ortalarında konsollara dayanan balkonlar vardır. Tezyinatta Türk-İslâm üslûbunun hâkim olmasına karşılık balkonlar, bilhassa kubbe geçişini temin eden konsollar, yarım sütunlar tamamen Hindu üslûbundadır. Bu ülkede plan bakımından önemli yenilikler gösteren iki camiden birincisi, Ahmedâbâd'da 1452 tarihli Rakiye Melik Şaban Camii'dir. Burada kible duvarına doğru tedricen daralan bir dış çevre vardır. Küçük kubbelerle örtülen, payelerle ayrılmış bu mekânlar, tam ortada sekiz payeye dayanan büyük bir orta mekânı çevirmektedir. İkinci önemli eser olan, İsanpûr'da İmâdülmülk'ün XVI. yüzyılda yapılan camii ise Batı Anadolu'da Manisa Ulucamii ile büyük benzerlik gösterir. Enlemesine uzanan pâyeli dikdörtgen

¹²⁸ Minarelerin üst kısımları 1819'-da yıkılmıştır

harimin, mihrap önünde sekizgen bir mekânı örten büyük bir kubbesi vardır. Erken Osmanlı döneminin çok kubbeli ulucami mimarisinin bir benzerini de Şeydi Seyyid'in 1572 tarihli Lal Dervâze Camii'nde bulmak mümkündür. Enine uzun bir dikdörtgen biçiminde, dışı kesme taş kaplı bu camide, her bir dizide beş tane olmak üzere üç sıra halinde on beş kubbe harimin bölümlerini örtmektedir. İki yuvarlak gövdeli minare de Bursa Ulucamii'nde olduğu gibi giriş cephesinin ilk köşesinde yükselir. Ekber Şah (1556-1605) tarafından Agra'nın 37 km. uzağında kurulan Fetihpür Sikri şehrinde bu şehrin kuruluşuna sebep olan velî Selim Çiştî'nin mezarı etrafında "Kabe benzeri olarak" inşa edilen Cuma Mescidi de bu çifte üslûbun kaynaşmasından doğmuş bir eserdir. Burada Hindu üslûbunda payeler kullanılmıştır. Ayrıca sivri kemerli eyvanların tezyinatının Selçuklu üslûbunda olmasına karşılık avlu revak-larının üstündeki localar Hindu üslûbunun hâkimiyetine işaret eder. Muazzam bir merdivenin nihayetinde yükselen ve çokgen şeklinde dışarı taşkın 41 m. yüksekliğinde âbidevî dış cümle kapısı (İöOl), her iki üslûbun da izlerini gösteren muhteşem bir eserdir. Caminin mihrabı ise tamamen İran-Türk üslûbundadır. I. Ali Âdil Şah zamanında (1557-1579) başlanan ve inşaatı bitmeyen, kapladığı alan 11.000 m²-den fazla olan devâsâ ölçülü Bîcâpûr Camii de plan bakımından pâyeli camilerle Hindu tapınaklarının bir karışımıdır. Geniş bir avluyu takip eden harim, kırık sivri kemerler ve her biri ancak içeriden belirli kubbeciklerle örtülü kare bölümlere ayrılır. Bu otuz altı küçük bölümün ortasındaki mihrap önünde ise dokuz bölümlük bir sahayı örten basık fakat hâkim bir ana kubbe bulunmaktadır. Ancak Hint'te ana kubbeli pâyeli cami tipi yerine, bir sırada üç kubbenin örttüğü enine harimden ibaret cami tipinin tercih edildiğini birçok örnek göstermektedir. Şahcihanâbâd'da Şah Cihan'ın 1644 -1658'de yaptırdığı Mescid-i Cum'a bu tipin en büyük ölçüdeki Örneğidir. 10 m. yüksekliğinde bir teras üzerinde kırmızı kum taşı ve mermerden yapılan bu caminin büyük bir dış merdiveni, heybetli eyvana sahip bir dış cümle kapısı ile revaklı avlusu vardır. Yine bir eyvanla geçilen harim ise üç kubbe ile örtülmüştür. Lahor'da 1674'te Evrengzîb tarafından inşa ettirilen Pâdişâhî (Badşâ-hî) Camii, aynı hükümdarın Benâres'te Ganj ırmağı kıyısında, Hindûlar'ın mukaddes yıkanma yerlerinde ve Şiva'nın en kutsal tapınağının yerinde kurduğunu küçük cami hep bu mimari tipin örnekleridir. Hepsinin birleştikleri husus, caminin oldukça yüksek bir terasın üstünde kurulması, âbidevî bir dış cümle kapısı, bir avlu. bu avluya açılan üç eyvanlı bir harim cephesine ve bir sırada üç kubbenin örttüğü bir harime sahip olmalarıdır. Evrengzîb'in Lahor'da inşa ettirdiği caminin 161 metreyi bulan boyu ve eni ile İslâm âleminin en büyük ibadet yerlerinden olması da ayrıca dikkati çeker. Bu dört minareli camide 100.000 kişinin namaz kılabileceği söylenmektedir. Aynı tip, Delhi'de 1659 tarihli Muti (İnci) Mescidi. Agra'da Nagina Camii'nde olduğu gibi çok daha küçük ölçüdeki ve mermerden inşa edilmiş zarif görünüşlü saray camilerinde de uygulanmıştır. Muti Mescidi tamamen beyaz mermerden olup temiz, sakın hatlara sahiptir. Harimi kalın payelere binen dilimli sivri kemerlerle bölümlere ayrılmıştır. Burada ağır Hindu süslemesi görülmez. Nagina Camii ise Şah Cihan tarafından saray kadınları için yaptırılmıştır. Beyaz mermerden olan bina, kible duvarına paralel iki sıra payeye sahiptir. Üstünü dilimli kemerlere oturan üç kubbe örter. Daha kesin bir karakter alan Hint-Türk-İslâm mimarisi, bu son eserlerde soğan biçimli kubbe ile iç kenarları çıkıntılı kemerlerin revaç bulduğunu gösterir. Delhi'de XVIII. yüzyılda yapılan Söneri Camii de bunlardan biridir. Hint cami mimarisinin sonraki gelişmesi, Türk hükümdarlar devrinde kurulan esaslara göre devam etmiştir. XVIII. yüzyılda Leknev'de yapılan İmambârâ Camii, bütün büyük Ölçülerine rağmen monoton bir ifadeye sahip olmaktan kurtulamamıştır. İslâmâ-bâd'ın yanında Ravalpindi'nin 110 km. kadar güneyindeki Büyük Cami (Jhelum Camii), bir ırmağın hemen kenarında bulunması bakımından dikkat çekicidir. Burada ince gövdeli fakat kalın şerefeli minarelerden başka cami binasının köşelerinde yerli Hint mimarisinin ilhamı ile yapılmış, şahnişin biçiminde, ince sütunlara dayanan saçaklı köşkerin varlığı görülmektedir.

3- Osmanlı Türkleri.

Cami mimarisi bu yeni dönemde, önceki dönemde başlamış olan yeni tipler ve tertipler arama yolundaki tecrübelerle devam ederek yepyeni sonuçlara ulaşabilmiştir. Az bir zaman içinde varılan bu birbirinden farklı ve diğer İslâm ülkelerinde pek rastlanmayan çok ileri sonuçlar. Türk sanatının bu devirdeki canlılığını gösterir. Şurası bir gerçek ki önceleri, henüz tanınan örnekler çok sınırlı ve bunlar hakkındaki bilgiler yanlış veya eksik iken iddia edildiği gibi bu eserlerde Bizans sanatının tesirini aramak doğru olmaz. Bizans sanatının son safhası ile, çağdaşı ve İstanbul'un fethini hemen takip eden Osmanlı-Türk mimarisi

arasında aynı kaynaktan beslenen geleneğin devamına işaret eden izlere rastlanmaz. Ancak erken Bizans devrinde bir tecrübe eseri olarak yapılmış olan ve gerek ölçüleri gerekse kullanılan mimari usuller bakımından eski Roma geleneklerine bağlı olan İstanbul'daki Ayasofya. Türk mimarlarına yeni tecrübelerinde faydalı bir Örnek olmuştur. Bu devirde de yine çeşitli eski tipler uygulandığı gibi yeni tecrübeler de girilmiştir. Camiler buldukları yerlere göre ayrıntılarında bazı farklılıklar da gösterirler. Rumeli'nin bazı yerlerinde aşın derecede uzun minareler yapılmış, Tiran'da Edhem Bey Camii, Makedonya'da Kalkandelen Camii gibi bazı eserlerde camilerin içleri ve hatta dış cepheleri bütünüyle renkli kalem işi nakışlarla bezenmiştir. Yeniçağ'daki Osmanii dönemi camileri geçiş, klasik ve yabancı tesirler devirleri olmak üzere başlıca üç safhada incelenebilir.

a- Geçiş Dönemi Camileri.

Osmanlı Devleti fetihlerle yeni ülkelerle sahip oldukça buralardaki şehir ve kasabalarda bulunan kiliselerden en büyüğünü, bir bakıma fetih alâmeti olmak üzere camiye çevirmiştir. Şimdi harabe halinde olan Antalya'da Şehzade Korkut, Karadeniz Ereğlisi'nde Orhan Bey. Tirilye'de (Zeytinbağı) Büyük Camii. Trabzon'da Yenice Camileri eski kiliselerdir. Selanik Türk idaresinde iken birçok kilise Kâsımiyye, Hortacı Süleyman. İshakıyye, Suluca, Eskicuma vb. adlarla camiye çevrilmişti. Bunun için kible istikametine uygun bir mihrap yapılmış, minber ve kürsü gibi gerekli olan şeyler ilâve edilerek minare, şadırvan inşa edilmiştir. Kiliseden çevrilen camiler bazan devrinde fethin gerçekleştiği padişahın. bazan da vezirlerin evkafındadır. Başta İstanbul'daki Ayasofya olmak üzere Edirne, İznik. Trabzon. Vize. Enez. Sofya, Selanik. Ohri ve Benefşe'de (Monem-basia) eski Bizans kiliseleri, Kıbrıs'ta Lefkoşe'de gotik mimarili Katolik katedrali "Ayasofya Camii" adıyla ibadete uygun hale getirilmiştir. İstanbul, Atina, Amasra'da olduğu gibi bazı yapılar İse Fâtihi veya Fethiye camii adıyla anılmıştır. Başta İstanbul olmak üzere birçok yerleşme yerinde eski kiliseler hayır sahipleri tarafından peyderpey camiye çevrilmiştir. İstanbul'da Küçük Ayasofya. Hırâmî Ahmed Paşa. Koca Mustafa Paşa, İmrahor İlyas Bey, Bodrum (Mesih Paşa), Kariye, Atik Mustafa Paşa, Fenârî İsâ. Vefa Molla Gürânî, Zeyrek. Eski İmaret vb. camiler bunlardandır.

Geçiş döneminde daha bir süre pâveli ve çok kubbeli cami mimarisine sadık kalındığını bazı yerlerdeki örnekler göstermektedir. Alaşehir'de İki sütunun yardımıyla altı kubbenin örttüğü 1465'e doğru yapılan Şeyh Sinan Camii. Küre'de yalnız derinliğine sıralanan bölümleri kubbeli, diğerleri İse tonozlu 1472 tarihli Hoca Şemseddin Camii. Sofya'da ortada dört payenin yardımıyla dokuz kubbenin örttüğü 1474 yılına doğru yapılmış Büyük Camii¹²⁹, Kastamonu'da yine dokuz kubbeli ve 1506'da yapılarak 1746'da genişletilen Nasrullah Paşa Camii, Tokat'ta dört payeye dayanan, dokuz kubbeli Takyeciler Camii, bu tipte yapıların başlıca örnekleridir. İstanbul'da her ne kadar çok kubbeli bir ulucami yapılmamışsa da Karagümrük'te Vezir Atik Ali Paşa (ö. 1511) tarafından inşa ettirilen camide bu mimari şekil uygulanmıştır. Bu caminin, iki sütun yardımıyla eşit büyüklükte altı kubbenin örttüğü enine uzanan dikdörtgen biçiminde bir harimi vardır.

Edirne'de Üç Şerefeli Camii ve Manisa'da Ulucami ile önceki dönemde ortaya çıkmış enine uzanan cami tipi ise daha gelişmiş olarak İstanbul'da Mimar Sinân-ı Atik tarafından 1462-1470 yılları arasında yapılan ilk Fâtihi Camii'nde uygulanmıştır. 1765 zelzelesinde yıkıldığı için III. Mustafa tarafından daha değişik biçimde şimdiki şekliyle yeniden yapılan bu binanın bazı eski kısımları hâlâ durduktan başka ilk planı hakkında da bilgi veren belgeler vardır. İlk Fâtihi Camii'nde revaklı avluyu takip eden harim. büyük bir kubbe ve bunu mihrap yönünde destekleyen bir yarım kubbe ile örtülmüş. bu merkezî mekânın iki yanında tab-hâneli camilerdeki gibi duvarlarla değil sadece sütunlarla ayrılmış kubbeli üçer bölüm sıralanmıştır. Fâtihi Camii İstanbul'un silüetine hâkim bir tepede, bütünüyle simetrik bir plana göre düzenlenmiş büyük bir manzumenin merkezini teşkil eder. Türk sanatının bu en geniş ve en zengin külliyesi birçok medrese, dârüşşifâ, tabhâne, türbe, kervansaray, hamam ve çarşıdan meydana gelmişse de bugün bunlardan birçoğu¹³⁰ tamamen ortadan kalkmıştır. Fâtihi Camii'nin mimari bakımdan en yakın benzeri, Atik Ali Paşa'nın yaptırdığı Cem-berlitaş'ta kendi adıyla anılan camidir. Burada da büyük kubbeli mekânın kible tarafında yarım kubbeli bir çıkıntı, iki yanlarda da harimden birer sütunla ayrılmış yan kanatlar vardır.

¹²⁹ Mahmud Paşa Camii

¹³⁰ Medreselerin bir kısmı, hamam, çarşı, dârüşşifâ

Üç Şerefeli Cami'nin benzerleri olarak XV. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığı tahmin edilen, fakat her kısmının aynı zamana ait olup olmadığının incelenmesi gerekli Tokat'ta Güdükminare Camii, Manisa'da 1474 tarihli Sinan b. Abdullah'ın yaptırdığı Çarşın. 1484 tarihli İvaz Paşa fÇaybaşı), II. Bayezid'in zevcesi ve I. Se-lim'in annesi Hüsnüşah Hatun için 1491'-de inşa edilen Hatuniye camileri hep bu tipin örnekleridir. Hayrabolu'da 1496 tarihli Güzelce Hasan Bey Camii, Manisa'da Kanunî Sultan Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan için 1522'de inşa edilen Sultan Camii, aynı tipin oldukça küçük ölçüde uygulanışını gösteren örneklerdir. Türk cami mimarisinin gelişmesinin bir halkası olan bu tip, kısa süre içinde yerini daha değişik biçimlere bırakmıştır. Bu da harimin ana mekânının iKi ya-nm kubbe ile örtüldüğü tiptir.

Bu tip bilindiği kadarıyla ilk olarak İstanbul'da XV. yüzyıl sonunda eski bir kiliseden çevrilen Koca Mustafa Paşa Camii"nde uygulanmıştır. Aynı şema. 1501-1505 tarihlerinde yine İstanbul'da muhtemelen Mimar Hayreddin tarafından yapılan Beyazıt Camii'nde âbidevî şeklini bulmuştur. İlk Fâtih Camii'nin bir kademe daha gelişmiş şekli olan bu binada, ana eksen üzerinde sıralanan esas kubbe ile iki yarım kubbe ve yanlarda ana mekândan paye ve sütunlarla ayrılmış kubbeli bölümler vardır. Bu plan ana çizgileri bakımından Ayasofya'yı hatırlattığından iki yapı arasında bir bağlantı kurmak isteyenler çıkmıştır. Halbuki Ayasofya ve Beyazıt birbirine benzer neticeye ayrı yollardan giderek ulaşmışlardır ve bu arada Ayasofya'nın rolü, böyle bir tecrübeye girişen Türk mimarlarına müşahhas bir misal teşkil etmekten ibaret kalmıştır. Gösterişli revakların çevrelediği bir avluya sahip olan Beyazıt Camii yanlarda dışarı taşan tabhâneleri ve bunların köşelerinde yükselen en üst derecede estetik değerlerini bulmuş minarele-riyle dış mimarının de gelişmesini tamamladığının delilleridir. Fâtih ve Edirne'deki Beyazıt camileri gibi büyük bir İmaret manzumesinin merkezi olmasına rağmen bu camiyi saran çeşitli hayır binaları, Fâtih Camii'ndeki gibi tam simetrik bir düzene göre değil yeni bir şehircilik anlayışı ile âdeta şehrin bir bölgesine serpiştirilmiştir.

Küçük ölçüdeki bazı İbadet yerlerinde ise İstanbul içinde ve dışında pek çok örneklerine rastlanan tek kubbeli cami tipi uygulanmıştır. Bunlarda genellikle iki veya üç bölümlü, dışarıya açık bir son cemaat yerini takip eden bir kubbenin örttüğü kare şeklinde bir harim bulunur. Bursa'daki binalarda renkli bir görünüm sağlayan taş ve tuğla örgülerinin varlığı dikkati çektikten başka Osmanlı mimarisinin sonraları bütünüyle programından çıkardığı, ön cephede yükselen duvar da görülür. Tek kubbeli camilerin İstanbul'daki en güzel örneği, 1491 yılında yapılan, kesme taş kaplamalı ve üç bölümlü son cemaat yerine sahip Sultanahmet'teki Firuz Ağa Camii'dir. Bu hususta en âbidevî yapı. şüphe yok ki Üsküp'te XV. yüzyıl sonlarında veya XVI. yüzyıl başlarında yapılan Mustafa Paşa Camii'dir. Edirne'de Beyazıt Külliyesi'nin ortasında bulunan büyük Beyazıt Camii ile ondan az sonra yapılan İstanbul'daki Sultan Selim Camii de tek kubbeli camilerin en büyüklerindedir. Her ikisinde de esas kitleye iki yandan bitleştirilmiş olan tabhâneler, bu camileri aynı zamanda tabhâneli camilerin en âbidevî olanları arasına sokmaktadır.

Bu dönemde küçük mahalle mescid-leri. genellikle üstü kiremit kaplı ahşap bir çatının örttüğü, dikdörtgen bir mekândan ibaret basit yapılarıdır. Bunlardan bazılarının sütunlu. kemerli son cemaat yerleri vardır. Cami kitlesinin, ölçülerine nisbetli mütevazî minareleri de ihmal edilmemişti. Bu minareler bazan ahşaptan yapılıyor, bazan da ait oldukları caminin küçüklük ve basitliğini giderip dikkati çekmek istercesine çok değişik biçimlerde inşa ediliyordu. İstanbul'da böyle ahşap çatılı küçük camilerin en güzeli, XV. yüzyılın sonlarına ait Yatağan Camii'dir. Yine Fâtih döneminde yapılan Samanveren Camii, dış cephelerindeki taş ve tuğla örgüsü yanında minaresin-deki tuğla süsleme ve şerife çıkıntısı olmaksızın yapılan ezan okuma yerindeki baca şeklinde pencerelerle dikkati çeker. Tahtakale'de han ve iş yerleri arasında sıkışıp kalan Timurtaş Mescidi ise duvarının bir kenarına asılı cumba biçiminde ve sadece dört ezan penceresi olan bir minareye sahiptir. XVI. yüzyıl başlarında Kadı Emin Nüreddin'in inşa ettirdiği Burmalı Mescid, burmalı yivlerle süslü minare gövdesi bakımından önemlidir. Esas bina ise basit bir dörtgen mekân halinde olup son cemaat yeri devşirme sütunlara oturan kemerlere sahiptir. Ahenkli biçimde kullanılmış taş ve tuğla malzeme dış görünüşe renk vermiş olup yirmi yıl kadar önceki tamirde yapılan ahşap çatı binanın bütünüdür.

Zaviye-camilerin (tabhâneli camilerin) bu dönemde oldukça fazla sayıda yapıldığı görülmektedir. Edirne'de 1484-1488 arasında yapılan Beyazıt ve İstanbul'da 1520-1522'de inşa edilen Yavuz Selim camileri, bu tipin selâtin camilerinde uygulanışını gösteren örneklerdir. Bunlarda tabhânelerin ortalarına kapalı avlu hâtrası

olarak, kubbesinde bir aydınlık feneri bulunan bir orta sofaya açılan dört eyvan ile köşelerde dört oda bulunur. Amasya'da bir külliye'nin merkezi olan Beyazıt Camii'nin de esasında bu tipte bir yapı olduğu sanılır. Tabhâneli camiler genellikle devlet ileri gelenleri tarafından yaptırılmıştır. Kapalı avlu kısmı kubbe, kible tarafındaki bölümü eşit veya daha küçük bir kubbe ile örtülü olanlar arasında. Bursa Karacabey'de 1456'da yapılan Karaca Bey Camii, İstanbul'da İç kemeri birer dehlizle ayrılan tabhâne odalarına sahip 1464 tarihli Mahmud Paşa. dış duvarlarının taş ve tuğla işçiliğiyle dikkati çeken 1465 tarihli Murad Paşa, Üsküp'te 1470'e doğru yapılan ve aynı duvar Örgüsüne sahip îsâ Bey, Selanik'te İshak Paşa (Alaca). İnegöl'de aynı baninin eseri diğer İshak Paşa, Afyonkarahisar'da 1472'ye doğru inşa edilen Gedik Ahmed Paşa, Filibe'de Sehâbeddin Paşa, Edirne'de Muradiye camileri bu tipin başlıca örnekleridir.

Tokat'ta II. Bayezid'in annesi Gülbahar Hatun adına 1485'te yapılan Hatuniye, Amasya'da 1486 tarihli Mehmed Paşa, İstanbul'da 1485 tarihli Dâvud Paşa camileri ise tabhâneli camiler arasında tek kubbeli ve yanlarında odaları bulunan yapılardır. Bunların hepsinin revaklı son cemaat yerleri vardır. İstanbul Üsküdar'da 1473 tarihli Rum Mehmed Paşa Camii'nde büyük kubbeli harimin kible tarafında bir yarım kubbe vardır. Tire'de Yeşilce ve Edirne'de Beylerbeyi camilerinde kible tarafında zengin geçiş unsurları ile süslü, dışarı taşkın ve tonozlu namaz yerleri mevcuttur.